ЖОН ОЛІВ'Є

КОЛЕН ЛАНТЬЄ

ЖАН ОЛІВ'Є

Із французької переклав
АНАТОЛЬ ПЕРЕПАДЯ

ВИДАВНИЦТВО
ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ВЕСЕЛКА»
Київ 1964

И (фр)
О-54

Ця книжка перенесе тебе, читачу, на шістсот років назад, у середньовічну Францію. По всій країні над убогими сільцями височать замки. По містах точиться постійна боротьба. І селяни, і городяни терплять від десятків застарілих законів, що дають великі вигоди королю та його васалам. Та ось голодної весни 1358 року селяни, яким увірвався терпець, беруться за сокири й вила. Селянське повстання було назване Жакерією.

Герой цієї повісті підліток Колен Лантьє поведе тебе, читачу, тісними вуличками Парижа XIV віку. Разом з ним ти побуваєш у селах, спустошених англійськими бандами, зубожілих від поборів та чиншу, відвідаєш тюрму Пті-Шатле, дофінів двір, замок сеньйора де Сіра і дрімучі ліси Бовезі.

Автор багатьох історичних творів для дітей Жан Олів'є тішиться великою популярністю у себе на батьківщині.

Малюнки французького художника
ДАНІЕЛЯ БІЙОНА

Обкладинка
РАФАЇЛА МАСАУТОВА

Перекладено з видання:
Jean Ollivier, Colin Lantier. Editions La Farandole, Paris, 1957.

ПЕРЕДМОВА

Середина XIV сторіччя. Далека Франція. Чи можуть хвилювати події, які віддалені від нас на шість віків і дві тисячі кілометрів? Так, можуть. Бо коли йдеться про самовіддану боротьбу за щастя народне, за волю і соціальне визволення, ні час, ні простір не мають влади, і завжди народні герої будуть дорогі серцю кожної чесної людини — хай би хоч коли і де вона жила.

Повість прогресивного французького письменника Жана Олів'є «Колен Лантьє» розповідає про події селянського повстання середини XIV сторіччя у Франції, відомого під назвою «Жакерія» (ця назва пішла від прізвиська «Жак-Простак», яким феодали зневажливо називали селян). Щоб як слід зрозуміти те, що відбувається на сторінках книги, перенесемося думкою на шістсот років назад, у далеке середньовіччя.

У XIV сторіччі в Європі феодалізм досяг найвищого свого розвитку, і вже почали визрівати сили, яким пізніше судилося завдати йому нищівного удару. Суспільство в той час поділялося на дві великі групи людей — два непримиренні полюси. Один полюс — то були феодали-землевласники, лицарі, що мали в своїх руках усю владу; другий — закріпачені селяни, позбавлені прав. Лицарі жили в нечуваних розкошах, у міцних кам'яних фортецях, що захищали їх від народного гніву і ворожих зазіхань. Лицарі знали тільки одне діло — військове, у вільний час розважалися полюванням та бенкетами. Селяни ж мусили працювати на землевласників, обробляти їхні поля, збирати врожай, будувати і ремонтувати за́мки, постачати дрова і все інше, потрібне в господарстві сеньйора.

Феодал був необмежений володар у своєму маєтку; він міг карати селян, як хотів, бити їх, катувати, калічити; навіть за вбивство кріпака він здебільшого не ніс ніякої відповідальності. Селянин без дозволу пана не мав права оженитися, а з його дітьми пан робив, що сам знав: міг продати їх кому завгодно, подарувати тощо.

Всі ці знущання глибоко западали в душу трударів-хліборобів, виховували в них зненависть до гнобителів. Але що міг зробити беззбройний селянин проти закованого в залізо, добре озброєного і навченого військовій справі лицаря? Тому виступи проти свавілля сеньйорів завжди закінчувалися поразкою повстанців.

Але народ терпів не тільки від соціального визиску і безправ'я. Страшним лихом

для нього були майже безперервні війни, що особливо давалися взнаки селянству. XIV сторіччя — період так званої феодальної роздрібненості, коли верховна влада короля чи імператора була неспроможна справитися з непокірними феодалами, графами, баронами тощо. Навіть у відносно спокійні і мирні роки точилася майже безперервна боротьба між окремими сеньйорами — за владу, за землю, багатства, і їхні спустошливі напади на маєтки супротивника завдавали непоправної шкоди в першу чергу селянам. Феодал, як не було іншої ради, міг пересидіти небезпеку в своєму замку, а селянинові нікуди було подітися, хіба що тікати світ за очі в ліси, але хата, майно, а головне — поле залишалося на поталу погромникам. У той час середній лицар своїм норовом не дуже відрізнявся від звичайнісінького розбійника і не гребував простим грабунком.

Але вже тоді народжувалися нові сили, які поступово ставали на противагу феодальній системі. Перш за все вони визрівали в містах, які саме в XIV сторіччі швидко зростали, багатішали, набирали міці. Міське населення — ремісники й торгівці — теж дуже терпіло від феодальних утисків і щодалі активніше ставало на боротьбу за свої права і свободу. Не в усіх країнах цей процес відбувався однаково; в Італії, наприклад, ще в попередню епоху деякі міста здобули цілковиту автономію і утворили власні державні системи. У Франції міста були не такі сильні, але і тут боротьба міського населення проти феодалів розгорталася досить гостро. Ще на початку XII сторіччя весь світ сколихнула боротьба комуни міста Лана проти свого сеньйора, єпіскопа Годрі. І хоч та боротьба закінчилася поразкою міщан, вона показала, що французькі міста вже тоді ставали поважною суспільною силою.

Багато середньовічних міст (серед них і французьких) здобували права на самоврядування: вони мали свій магістрат, який незалежно від феодалів вирішував усі внутрішні питання міського життя. У Франції міста, що мали певне самоврядування, називалися комунами. Вони були авангардом тих сил, що піднімалися на боротьбу проти феодалів.

Але і населення міст не було однорідне. Серед ремісників і торговців були багаті й бідні, які по-різному дивилися на справи. Найрадикальніше було міське простолюддя: наймані робітники, дрібні ремісники, підмайстри, учні тощо. Натомість ремісничо-торговельна верхівка — багаті цехові майстри, великі купці, які орудували величезними масами товарів, лихварі і фінансисти воліли домовитися з феодалами, в крайньому разі відкупитися від них.

Зростання міст та їхня боротьба проти феодалів впливали і на розвиток селянського визвольного руху. Селяни бачили, що феодальний лад зовсім не такий вічний, як твердили з церковного амвона католицькі священики, що можуть бути й зовсім інші порядки, от хоч би такі, які заводили в себе міські комуни. Селяни вчилися організованої боротьби, поступово розуміючи, що тільки разом, єдиною силою, можна домогтися успіху.

XIV сторіччя було ознаменоване першими в історії середніх віків великими повстаннями пригноблюваних селян, які вилилися у справжні селянські війни. Серед них на першому місці назвемо повстання Уота Тайлера в Англії та Жакерію у Франції. Під час цих повстань селяни виявили величезну силу духу, витримку, мужність; вони

висунули з свого середовища талановитих організаторів та воєначальників і здобули не одну перемогу.

Отака була історична ситуація, на тлі якої розгортається дія повісті Олів'є.

Початок повісті припадає на весну 1358 року, коли у Франції почалося повстання, що зрушило самі основи феодального ладу. На цей час Франція переживала особливо важкий період в своїй історії.

1328 року перервалася старша лінія королівської династії Капетінгів: після смерті короля Філіппа IV Вродливого по черзі протягом короткого часу правили троє його синів — Людовік X, Філіпп V та Карл IV, але всі троє померли бездітними. Отож постало питання про спадкоємця трону. За феодальним правом трон мав би перейти до однієї з дочок Філіппа Вродливого або до її сина. Проте в такому випадку виникала небезпечна ситуація, бо дочка Філіппа IV Ізабелла була матір'ю англійського короля Едуарда III; отже, англійський король міг би претендувати на французький трон. А французькі феодали, звичайно, аж ніяк не хотіли цього. Тому було прийнято спеціальний закон, так званий Салічний, за яким королівська влада у Франції, коли не залишиться прямого спадкоємця чоловічої статі, переходила до бічної лінії (до дядька померлого короля, племінника з батькового боку тощо). Цього закону вжили після смерті Карла IV, коли королем був проголошений Філіпп VI, граф Валуа.

Але англійський король не погодився на таке. Він вважав, що має більше право на французький трон, і негайно розпочав війну проти Філіппа VI. Ця війна тривала аж до 1453 року, тобто майже сто років, і відома в історії під назвою Столітньої. Закінчилася вона, зрештою, перемогою Франції, але весь час велася на французькій території і була страшним лихом для французького народу, бо спустошувала і без того розорену феодалами країну. На початку війни французькі війська зазнали кілька жорстоких поразок: 1346 року — біля Кресі, а 1356 року — біля Пуатьє. Ця остання поразка поставила Францію перед катастрофою: військо лицарів було розбите, більша частина його полягла мертвими, решта розбіглася або попала в полон. У полоні опинився й французький король Іоан. Королівство залишилося без війська, без грошей, без глави держави.

Спадкоємцем трону був неповнолітній син Іоана, дофін[1] Карл (у майбутньому Карл V), але проголосити його королем було неможливо, оскільки його батько-король був живий. Фактично державними справами верховодили великі феодали, особливо ж — маршали Шампані та Нормандії. З англійцями спішно уклали перемир'я на два роки. Однак тут з'явився новий претендент на французький престол — Карл Наварський, прозваний Злим. Він, як і Едуард III, був онуком Філіппа IV Вродливого з материнського боку, і його теж усунув від влади Салічний закон. Він володів Наварою — малесеньким королівством у Піренеях на кордоні між Францією та Іспанією. Тепер він з'явився у Парижі й почав плести інтриги, налагоджуючи стосунки то з англійцями, то з французькими феодалами, то з магістратом Парижа. Видно було, що він плекає далекосяжні плани.

---

[1] Дофін—так називався принц-спадкоємець французького трону від назви провінції Дофіне, намісником якої він був за батька.

За таких умов парижани, організовані магістратом, на чолі якого стояв купецький старшина Етьєн Марсель — людина дуже багата і авторитетна, — вирішили взяти владу до своїх рук. Париж, як королівське місто і столиця держави, не користувався правами комуни; магістрат завідував лише справами, безпосередньо зв'язаними з торгівлею і ремеслом. Але в Парижі скликалися Генеральні штати — представницький орган, у якому головну ролю відігравали міщани. Тепер у Парижі вибухло повстання, і влада остаточно перейшла до Генеральних штатів, а коли дофін спробував чинити опір деяким заходам нової влади, парижани 22 лютого 1358 року увірвалися до Лувру (королівський палац у Парижі) і на очах переляканого юнака убили обох його найближчих радників — маршалів Шампанського і Нормандського (про цей епізод розповідається в повісті Жана Олів'є). Дофін утік з Парижа, зупинився в Комп'єні і почав збирати військо, щоб повернути собі владу.

Чутки про перемогу парижан сколихнули всю країну. Дуже скоро, весною того ж таки 1358 року, почалося велике селянське повстання, на чолі якого став талановитий організатор Гійом Каль. За кілька днів воно охопило всю північно-східну Францію. Селяни здобували замки, розправлялися з ненависними гнобителями, знищували списки податків і боргів. Феодали, що звикли дивитися на селян, як на безмовне бидло, перелякалися на смерть. Вони разом забули про свої чвари і поспішилися об'єднатись проти нового несподіваного ворога. Карл Злий помирився з дофіном Карлом; англійці, що, незважаючи на перемир'я, перебували у Франції, грабуючи її села, теж пристали до своїх недавніх ворогів, і вся ця армада рушила на повсталих Жаків.

Гійом Каль попросив у парижан допомоги, але багата верхівка міщан не дуже поспішала втручатися в селянські справи, отож справжньої допомоги повстанці не дочекалися. І коли сталася вирішальна битва поблизу містечка Мельо, погано озброєні селяни не змогли витримати натиску добре озброєних і навчених лицарів і зазнали поразки. Повстання було придушене з нечуваною жорстокістю: селян страчували, катували, піддавали тортурам; цілі села і містечка спалювали дощенту.

У цих трагічних подіях довелося брати участь героям повісті Жана Олів'є. В ній читач зустрінеться з головними історичними особами тих часів — Гійомом Калем, Етьєном Марселем, дофіном Карлом, королем наварським Карлом Злим, істориком Фруасаром, який залишив нам опис Жакерії, тощо. Більшість персонажів повісті, правда, вигадані автором, але показані вони дуже правдиво: саме такі й були реальні люди тієї жорстокої доби. Такі колоритні постаті феодалів-гнобителів, як сеньйор Крамуазі — справжній розбійник, що в своєму кам'яному гнізді-замку не визнає ніяких законів, як барон Мельо, як королівський посіпака капітан Готьє Мальре, справедливо викликають загальну зненависть і презирство. Їм протистоять у повісті шляхетні постаті вільного стрільця Одрі та його товаришів, поставлених феодалами поза законом, простих ремісників Ламбера і старого Лантьє — маляра вивісок, а особливо — головного героя, чиїм ім'ям названа повість, — відважного, доброго і вірного підлітка Колена, що не міг залишитися осторонь подій і з першого ж дня повстання опинився в таборі борців за народну справу.

Колен був син заможного ремісника, він виріс у Парижі і до самого початку по-

встання не уявляв собі жахливого становища селян. Як і всякий хлопець його віку, він бігав вулицями міста, грався з товаришами, лазив на церковні дзвіниці, захоплювався стрільбою з лука. Доля звела його з ватажком вільних стрільців Одрі, і та його зустріч уперше відкрила йому очі на такі речі, про які він раніше ніколи не думав. Далі — сутичка з негідником Мальре, вимушена втеча з Парижа, зустріч з повсталими селянами і їхнім мужнім вождем Гійомом Калем. Усе те за кілька днів зробило з учорашнього хлопчика дорослого мужчину. Отут і знадобилося його вміння стріляти з лука. Колен стає месником за народні страждання. На долю хлопця випадали тяжкі випробування і незвичайні пригоди, йому доводилося важити життям, але завжди на допомогу ставали надійні товариші — Одрі, Товстун Верней та інші.

Ніякі труднощі чи небезпеки вже не зіб'ють хороброго юнака з обраного ним шляху. І коли повстання зазнає поразки, коли палають села і люди гинуть від безжальної люті сп'янілих від крові феодалів, Колен не складає зброї: разом з Одрі та його спільниками він іде в ліси, щоб вести далі боротьбу.

Колен Лантьє, відважний син Франції XIV сторіччя, ніби простягає свою чесну руку нашим сучасникам — кращим представникам французького народу, що й сьогодні ведуть уперту боротьбу за щастя своєї країни, всього людства.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ,
кандидат історичних наук.

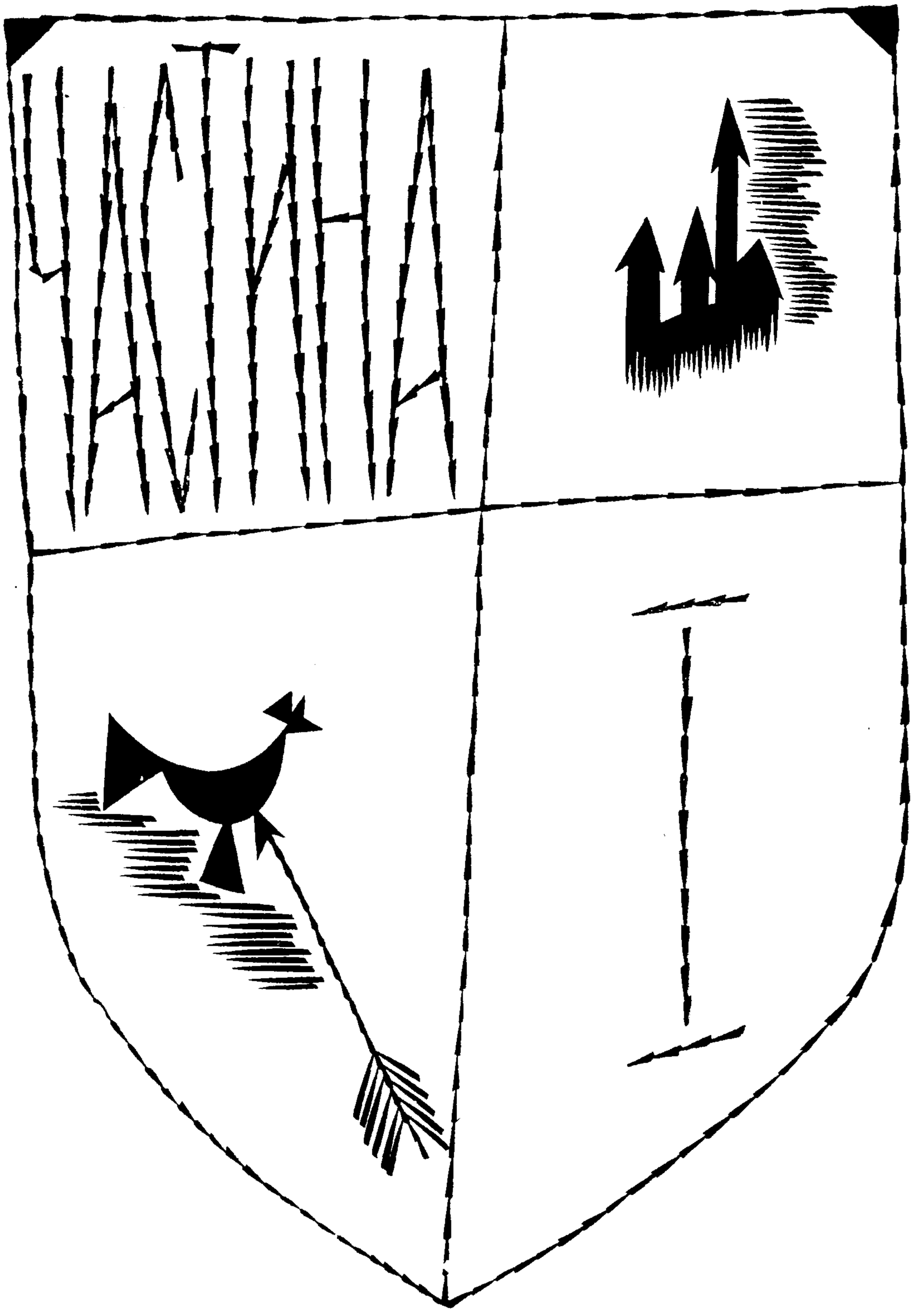
ЧАСТИНА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Повітря бриніло, немов та арфа, вітер бавився шовковою травою і розносив над алеями щебет незримого птаства. Рожеве світло зорі забарвило вранішній серпанок, над яким бовваніли вежі Лувру[1], Пті-Шатле[2] і безліч дзвіниць на правому березі Сени. На сході крізь пошматовані хмари проглядали розлогі озера лагідної блакиті. Природа вбиралась у квіти і в лист.

Зима була люта. Аж до березня поля стояли голі, скуті морозом, і над ними кружляло голодне гайвороння. У квітні Сена вийшла з берегів, і верби на Вовчому острові, вище Сіте[3], купали у воді чорне верховіття.

З травнем, як на годині стало, забриніла пісня нового життя. Цієї весни 1358 року в Парижі пробуджувалися великі надії. Міський голова Етьєн Марсель[4] оголосив про недалекі реформи, і страх, що таївся, як борсук у глибокій норі, розвіювався.

Табун пташок залопотів крилами над глодом, коли загін із двадцяти лучників ступив на затрав'янілу дорогу, обсаджену підстриженим буком і колючими кущами. То була так звана алея Лучників, на ній-бо щодня муштрувалася міська сторожа. Алея починалася біля дверей готелю Барбет, відомого під назвою Присадок Барбет[5], і впиралась у стародавній мур короля Філіппа-Августа[6].

---

[1] Лувр — королівський палац у Парижі, збудований 1204 року. Тепер музей.

[2] Пті-Шатле — середньовічна фортеця, згодом тюрма.

[3] Сіте — острів на Сені, де розташований собор Паризької богоматері.

[4] Етьєн Марсель (умер 1358) — паризький міський голова, хотів передати місто повсталим селянам, але був забитий слугами королівської влади. Марсель керував боротьбою парижан проти феодальних обмежень.

[5] Присадок Барбет — особняк і суміжний з ним садок паризького багатиря Етьєна Барбета.

[6] Філіпп-Август, або Філіпп Другий (1165—1223) французький король. Обвів Париж, що в ті часи складався з острова Сіте і кварталів на правому березі Сени, фортечним муром.

Капітан Готьє Мальрé витер рясний піт і глянув у небо.

— Жайворонки злітають прямо вгору. Либонь, день буде жаркий.

Готьє Мальре був шість футів[1] на зріст. Огрядний і червонолиций, він важко сопів під своїм обладунком, і його воякам також було не легше. Грубий кільчастий нагрудник спадав їм аж на клуби, а гостроверхий шолом переходив попід бороду в кольчужні кільця, що тісно обтисли шию. Сагайдак запетльовано так, що порухом руки можна було вихопити стрілу з перами і залізним наконечником.

Готьє Мальре любив понад усе в світі змагання з лука, вино й дотепний жарт. Тільки-но його люди поскидали важкі шоломи й сагайдаки, що весь час теліпалися на правому боці, він загорлав, роззявивши щербатого рота:

— Гей, стрільці, той, хто зараз не влучить в опудало принаймні за тридцять туазів[2], пригощатиме товариство. А ми вже подбаємо, щоб нас частували не якоюсь там кислятиною чи грушівкою, а добрячим вином, по чотири деньє[3] за пінту[4].

Гук схвалення був на відповідь капітанові. Лучники вже звикли до такої втіхи. Кожен сподівався вийти з честю із змагання, а сказати просто, вивернути калитку свого ближнього.

Біля стовпа з опудалом—то був ніби птах, вирізьблений з дерева,—кинуто віхті соломи, і Готьє сягнистим кроком одміряв відстань.

— Ну от, хлопці, готово. У кого рука тверда і серце незрушне, хай починає.

Перший лучник, на прізвисько Рудий Перéн, пучками добув з сагайдака стрілу і, насупивши брови, старанно натягнув тятиву. Стріла лише дряпнула по дереві і впала на солому. Тридцять туазів — немала віддаль, тож ніхто не став глузувати з невдахи.

П'ятеро лучників один за одним пробували долю, та все без успіху.

— От лайдаки!—гукнув спересердя Готьє.—Вам платять щодня по два су, щоб пильнували й карали ворогів короля, а ви стріляєте з лука, як селюки!

Рудий Перен глянув на нього з подивом.

— Чого ти баньки на мене вирячив, Перене? Я знаю, що король покинув Париж, але лучники все одно залишаються королівською сторожею.

Королівська сторожа і міська, зібрана з людей немуштрованих, весь час ворогували між собою. Перехід Парижа під руку Етьєна Марселя

---

[1] Фут — приблизно 30 сантиметрів.

[2] Туаз — міра довжини, що дорівнює майже двом метрам.

[3] Деньє — мідяна монета вартістю 1/12 су, основної грошової одиниці тодішньої Франції.

[4] Пінта — стародавня міра на вино та інші плинні речовини. Паризька пінта дорівнювала приблизно 9/10 нашого літра.

ще більше загострив ту ворожнечу, і Готьє Мальре раз у раз підструнчував своїх людей до непослуху мерові міста, хоч і знав, що його могли за те завдати до в'язниці.

— Я не хотів вас прогнівити, пане капітане, — влесливо відказав Рудий Перен. — Кожен-бо знає, що ви найкращий королівський вояк.

— А дайте-но сюди мого лука й стрілу! — гримнув капітан. — Зараз ви побачите, як треба лучити. Я не хочу бути сміховищем усього міста. І так уже ті безштаньки базікають, що ми не вояки, а брязкуни, що брязкоту нашої зброї бояться хіба що жебраки.

Взявши лука, Готьє набрав повні груди повітря, щоб стало снаги влучно стрілити. Він рідко коли давав маху.

Рудий Перен, що завжди піддобрювався до капітана, як запопадливий школяр, налагодився перший плескати йому.

Стріла свиснула і вдарила опудало в бік, але не збила на землю.

Рудий Перен так і застиг з роззявленим ротом. Ніхто з лучників не осмілювався глянути в очі Готьє.

Аж враз за кущами почувся гучний регіт.

— Хто там? — крикнув Перен, натягаючи лука і кидаючись у чагарі.

Смаглявий із пшеничним волоссям хлопчак виступив із криївки, перш ніж лучник зважився пустити стрілу.

— Даруйте красно, пане капітане, але змагання ваше було таке кумедне, що мене розібрав сміх. Не сердьтесь, я дуже захопився вашими вправами. Я сам щонеділі по обіді стріляю з лука і вже дечого навчився. А ви добрий стрілець. На жаль, про ваших людей, ось хіба крім цього рудого, — він показав на Перена, — такого не скажеш.

— То он що тебе насмішило, смаркачу!— захрипів, побагрянівши, Готьє.

— Не гнівайтесь, ясний пане, але я згадав, що кажуть люди: мовляв, королівському лучникові легше вихилити одним проковтом три пінти вина, ніж улучити з двох корхів у таріль.

Червоне обличчя капітанове посиніло, зате лучники душилися зі стримуваного сміху.

— Може, заціпити йому пащу і натерти вуха кропивою? — спитав Рудий Перен.

— Ану тебе к дідьку! Я вже давно знявся на ноги, щоб самому залагоджувати свої справи. Як тебе звати і скільки тобі років?

— Колéн Лантьé, до ваших послуг. У день Святого Сильвестра мені вийшло п'ятнадцять.

— Я не потребую твоїх послуг. Ти, бува, не родич маляреві Лантьє, що продає вивіски на Писарській вулиці?

— Я його син, пане. А вас я знаю. Ви Готьє Мальре, живете на Сіте, за вулицею Жюїврі. Ви дуже спритний вояк, пане капітане.

Хлопчик переступав з ноги на ногу і, здавалося, анітрохи не бентежився. Його тонке лице пашіло відвагою. Добротного сукна каптан, що дуже пасував до нього, облипав широкі плечі. З вигляду йому можна було дати й усі вісімнадцять.

Відчуваючи, що пошився в дурні, капітан перейшов на інший тон.

— То ти хвалишся, що вмієш добре стріляти з лука? Може, навіть поцілиш за три кроки у двері батьківської господи?

І Готьє, вдоволений із свого кпину, зайшовся реготом.

— Моїм учителем був месір Купе́н Клопіна́ль, коли правував міською сторожею.

— Той знахар? — пирхнув, як роздратований кіт, Готьє Мальре.— Продавець труй-зілля? Хотів би я бачити, що то була за наука!

Лучники гиготіли. Серед них мало хто знав, що Купен Клопіналь улучає в паризький шеляг, підкинутий на сто футів.

— А я можу показати. Дозволите взяти вашого лука?

Така впевненість обурила капітана.

— Бери, тільки гляди, не зламай руку.

Лучники, що юрмилися позад Колена, вдали переляк.

— Зробіть йому ласку, дозвольте стріляти з двадцяти кроків, — ущипливо докинув Рудий Перен. — Тридцять туазів — то забагато для такого курчати.

— Нічого, мені не страшно, любчику рудьку.

Діставши відкоша, Перен щось буркнув під ніс і відступив убік.

Колен спокійно примірився. Його м'язи горбились під сукном. Легко натягнувши величезного лука, він одставив праву ногу назад, щоб міцніше впертися черевиком у землю, і кинув стрілу.

Дужий удар, якраз посередині опудала, збив його додолу.

Лучники загомоніли. Ті щиро хвалили Колена, а ті не ховали досади, що їх переважив такий молодик. Рудий Перен верескливим голосом продеренчав:

— Мабуть, сам диявол або який характерник водив його рукою.

Така ганьба відбила в Готьє Мальре бажання муштрувати далі своїх людей, і він поспішив відвести їх з алеї.

Того дня годі було й думати про питво.

Туман поволі розходився. Тільки подекуди над Присадком Барбет ще вилися білі пасма.

Лучники повернули до свого помешкання коло Нельської вежі[1].

Давши іншим робити своє діло, Мальре покликав Перена, і вони стиха почали радити раду.

---

[1] Нельська вежа — вежа на правому березі Сени, збудована XII сторіччя, щоб оборонятися від ворога.

— Той чоловік увійде в Париж смерком, брамою Сен-Дені[1]. Комп'єнський гонець сказав мені, що його звати Одрі. Він має доручення до Етьєна Марселя. Візьми двох чоловік, на яких можеш здатися, і дивись, щоб усе було гаразд.

— Я маю двоє таких зайдисвітів — Масé Перена і Жана Кузена. Вони люблять битися і мовчатимуть як могила. Я вже дав їм три ліври на завдачу та ще доплачу, як зроблять діло.

— Почекайте, поки він зупиниться в якомусь заїзді, порішіть його вночі і труп киньте у воду. В Сені плаває тепер стільки потопельників, що на нього ніхто не зверне уваги.

— Ну що ж, задум добрий, месіре, але якщо з цього нічого не вийде?

— А хай тобі грець, що з тобою, Перене? Ти тремтиш, як билинка. Затям собі: коли король повернеться, він нагородить одних і покарає інших по заслузі.

Рудий Перен покірливо схилив голову і мовчки рушив, коли Готьє Мальре сказав:

— А для більшої обережності надіньте ковпаки прево[2]. Я чекатиму тебе ввечері коло в'язниці Шатле, як погасять вогні.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Маляр Франсуа Лантьє обережно поставив під низеньку повітку яскраву вивіску, що допіру малював. Знаменита робота, далебі! На вивісці кілька золотавих каплунів, настромлених на рожен, били крильми на тлі червоного полум'я. Т'ебо́ Гіза́р, певне, буде вдоволений. «Добрій корчмі — добра вивіска», — подумав Франсуа. Він мав славу найкращого маляра в Парижі, і по обидва боки мостів, аж до найдальшої брами Монмартра, не було жодного заможного гендляра, що не скваписся б на його малювання. І недарма. Ось уже тридцять років, як Франсуа Лантьє, втаємничений у всі тонкощі ремества своїх предків, вдосконалював художній хист. Він усе робив сам: товк глину, розводив фарби, відважував суміш.

На тихій Писарській вулиці Франсуа вважався за страшного алхіміка, і сусідські діти боялись ходити попідвіконню його майстерні з блакитними і жовтогарячими вітражами[3] та олив'яним на німецький кшталт перехрестям. Тільки-но у вікні зарисовувалась його тінь, діти кидалися навтіки, немов бачили самого чорта.

---

[1] Сен-Дені — передмістя Парижа, монастир і собор із XII сторіччя, в якому ховали королів.

[2] Прево — міський голова в середньовічній Франції; прибічники голови носили ковпаки з кольором його герба.

[3] Вітраж — різноколірні віконні шиби.

«Ач як бояться, шибайголови, — бурчав під ніс маляр. — Аби я краще зміг завдати хоч трошечки страху своєму шибеникові Коленові».

Усі ті дні Колен клопотав йому голову.

Закінчивши вивіску, Лантьє підійшов до свого підмайстра, що порався коло якогось складного малюнка в кутку кімнати, захаращеної горнятками, квачами та щітками.

— Слухай-но, Ламбере, котра воно вже година? Сонце, здається, сідає.

Ламбер підвів голову і закліпав очима. Бліде, геть пооране зморшками лице, коротке волосся, підстрижене за вухами кружальцем, і незвичайно гострий погляд надавали йому подоби ченця, виснаженого тяжкою роботою. Він повагом поклав квачика в череп'яну миску.

— Сонце над нашою вузенькою вулицею ховається зарані. Он ще тільки сенсеверинський водонос Жанету́ звертає з вулиці дю Плятр. Стемніє не раніш ніж за три години. Не побивайтесь за сином, хазяїне. У Колена можна повчитися і відважності, й обачності. Я не розумію, що за лихо може спіткати такого хлопця, як він, на вулицях нашого доброго міста.

Маляр із серцем копнув ногою бляклу вивіску, що валялася долі.

— Аякже, не бачиш. Та і як же, лихої матері, побачиш, коли ти забиваєш йому памороки балачками, що допровадять колись тебе на Гревський майдан[1], під шибеницю. В Парижі стає щодень неспокійніше. Усі оті ротаті кричать з раннього ранку до пізнього вечора — сьогодні хвалу, а завтра хулу.

Підмайстер устав із дзиглика і підійшов до дверей.

— А хіба ви самі, пане Лантьє, не лаяли дофіна Карла за зраду і хіба не вітали разом з тими ротатими Етьєна Марселя?

— Облиш, Ламбере, не мудруй. Я хочу, щоб мій син був удома, а не шалався до ночі по всьому місту за солдатами та горланями. Так і чекай якоїсь напасті.

— Та ну-бо, Лантьє, не бійтеся за свого хлопця. Що йому може статися? В Парижі ніколи не було так спокійно, як тепер. Етьєн і городяни навели на розум панство і всіх тих, хто робив з нашого міста вертеп. Банди зухвалих грабіжників чкурнули разом з дофіном Карлом у Комп'єн, а щодо англійців, то коли вони спробують захопити Париж, їм доведеться пробиватися через наші трупи.

— Тихше, Ламбере, тихше. Орудувати зброєю куди важче, ніж квачем. Я проклинаю той день, коли дозволив Коленові брати участь у стрілецьких забавках. Тепер він тільки й марить, що про стріли та збиті опудала.

---

[1] Гревський майдан — місце, де в Парижі відбувалися прилюдні страти.

— Дужі руки ніколи не завадять. Згадайте моє слово, ви ще будете пишатися своїм стрільцем.

Підмайстер говорив з таким запалом, що Лантьє спинився здивований.

— Ламбере, — сказав він, — не одно-десять літ працюємо ми пліч-о-пліч, і наші руки зашкарубли коло тієї самої роботи. Нам випадали разом погожі й лихі дні, ми пили з одного келиха вино і мед. Ти тримав Колена до хреста у церкві Святого Северина і став йому за другого батька. Моя небіжка жінка до самої смерті любила тебе, як брата. Скажи, чи правда те, що ти сказав, Ламбере?

— Щирісінька правда, хазяїне.

— То свідчуся святим Франціском, я задавив би тебе своїми руками, якби ти намагався збити з пантелику Колена. Начувайся, Ламбере! Застерігаю тебе по-приятельському. І так уже сусіди балакають, що, мовляв, ти пізно вночі, як погасять вогні, вчащаєш до заїзду біля фоси Сен-Марселя, де сходяться сукнярі й шаповали з Б'євра, чинбарі і красильники з Крулебарба.

Ламбер простягнув маляреві своє ручисько.

— Не слухайте того поговору, пане Лантьє. Я не вчиню вам прикрощів. Благаю вас в ім'я нашої дружби, заспокойтеся, і, якщо хочете, я вас проведу аж до Малого мосту. Я певен, там ми зловимо нашу пташку.

Лантьє зніяковіло посміхнувся і потиснув приятелеві руку, хоч його широкі груди ще й досі двигтіли під шкуратяним фартухом.

— Пробач мені, дорогий Ламбере! Любов до хлопця робить мене сліпим. Це ж бо моя кров і плоть, моя душа. Колен виріс без матері. Може, тому він такий недовірливий і норовистий. Важкої хлопець вдачі.

Ламбер весело засміявся:

— Таж і ви, Лантьє, не святий. Голова у вас залізна, як ваші вивіски. Колен уродився в батька. Пам'ятаєте, як його хрестили? Він усе копилив губи і плювався сіллю, що її давав йому велебний отець церкви Святого Северина? Та хоч він і впертий, але серце має добре й лагідне.

— Годі, Ламбере, годі... Ти так умієш говорити, що й каміння здатен розжалобити. Ну, то гайда, підемо навпрошки проз Лаас та вип'ємо дорогою дзбанок клярету[1] в «Золотому погрібцеві». Тьєбо Гізар почастує нас. Я йому скажу, щоб він прийшов і забрав свою вивіску.

Переступивши поріг, приятелі вдихнули на повні груди повітря, напоєне живущим духом весни. Сонячні паруси, упавши між високих карнизів, оббризкали чоло сусідньому будинкові пергаменика[2] Лампруає і лягли золотим блиском на кругляки бруку.

---

[1] Клярет — назва бордоських вин.

[2] Пергаменик — той, хто вичинює й вигладжує пергамен, шкіру, що з неї до винаходу паперу робили книги.

— Ви чуєте, Лантьє? Травень уже приносить із села запах хлібів і трав.

Маляр посміхнувся.

— А ти принюхайся добре, Ламбере, і почуєш, що то за травневі пахощі і звідки вони линуть. Швець Тресетен розвісив сушити шкури. Тесляр Тьєрі Моно виливає просто перед порогом повні помийниці карука, а Філіпп Фурсі кинув бродячим собакам тельбухи із свині, що її заколов сьогодні вранці. Бачиш, як вони гризуться на смітнику. От із таких покидьків і розходиться чума та різна пошесть.

Писарська вулиця, треба сказати, нічим не відрізнялася від більшості вулиць Парижа. Через звалища доступитися до дверей було важко, шпилясті дахи тулилися один до одного, заступаючи небо і застуючи вікна. Вулиця була заледве чотири фути завширшки, і вже у вересні Лантьє та його підмайстрові по обіді доводилось працювати до свічки.

— Хай боронить нас небо від чорної чуми! — поважно відказав Ламбер. Як і всі парижани, він із жахом згадував моровицю, що пустошила місто 1349 року, якраз десятиріччя тому.

У міському шпиталі помирало стільки людей, що довший час на цвинтар Безвинних немовлят[1] привозили щодня возами по п'ятсот трупів або й більше. Тоді загинули французька королева Жанна Бургундська, її невістка герцогиня Нормандська, граф Бургундський Ед і Жанна Французька, королева Навари.

— Хай боронить нас небо! — повторив Лантьє, думаючи про сина.

1349 року та сама моровиця забрала його дружину. З Ламберовою допомогою він поклав скоцюрблене тіло на мари. На цвинтарі вже не було місця, і небогу поховали в одній ямі з іншими покійниками, набивши їх туди, як паки в корабельний трюм.

Друзі рушили до вулиці Арф, віддаючи на добридень писарям, що сиділи біля дверей при дубових столиках. Писарі разом з ченцями й студентами університету були тут єдині грамотії, і тому на Писарську вулицю приходив увесь Париж.

— Добривечір, Лантьє!

— Здоровенькі були, Жероме, здоровенькі були! Ви часом не бачили — тут не бігав мій шибеник?

— На жаль, не бачив, пане Лантьє. Мені здається, що ваш Колен воліє вправи арбалетників та лучників, аніж мої закарлючки,—відповів писар. — Моя вам порада, сусіде, глядіть його, бо в місті бачте, що діється.

— Ану цить! — перебив його Ламбер. — Бач, кряка, як той ворон. Тебе послухати, то серце холоне.

---

[1] Цвинтар Безвинних немовлят — цвинтар у Парижі, названий так на пам'ять про побиття немовлят, що його нібито вчинив іудейський цар Ірод.

І він потягнув Лантьє за рукав:

— Час іде, Франсуа, сонце вже сідає за Сеною.

Вони звернули ліворуч і вийшли на вулицю Арф. В очі їм ударило світло. Це була широка вулиця, з гарними будинками віддалік від пішоходу, з церквою Святого Косми, з багатьма колежами — Норбонським, Бойє тощо.

До брами одного дому з реготом ввалила зграя школярів. З вулиці Персе, за Турським коледжем, виїхала валка з сіном. Гладка жінка поганяла осла, нав'юченого двома кошами, і верескливо кричала:

— Кому груш, ягід, ярини!.. Кому груш, ягід, ярини...

Її голос долітав аж до горішніх вікон, порушував тишу дворів.

— Ви звідки, добродійко? — спитав Ламбер. — Хіба годонів[1] уже немає в селі?

— Ох, ті кляті англійці! Здається, вони подалися кудись до Уази. Начебто сподіваються там на ласий кусень. А я сама із села Лякуртій, біля брами Сен-Дені. Кому груш, ягід, ярини...

Завулком В'єй Буклері вони вийшли на вулицю Погрібець. Здибуючи знайомих, Лантьє всіх питав про сина, та Колен мов крізь землю провалився.

— Закладаюся каплуном проти кислиці, що він гуляє десь на Сіте або на Гревському майдані з друзяками.

Тьєбо Гізар зустрів їх радо. Гладкий, завжди усміхнений, з круглим червоним лицем, помережаним синіми жилками, він перевальцем снував по корчмі або годинами простоював на порозі, очікуючи відвідувачів.

— Прошу, сідайте, друзі, сідайте, — гукав він, вимахуючи руками.— Гей, Перене, неси-но з льоху дзбанок клярету, що я приготував для своїх друзів. Розказуйте, що там чути. Перенова братова́ привозить мені щороку по кілька барил такого вина. Ох, які часи настали! Англійці — щоб їм святий Михайло добра не дав — загарбали півкоролівства і репетують скрізь: «Грабуй і трощи!» В моєму останньому барилі вже на дні. Тяжке лихоліття спіткало наш край, але нічого, Етьєн Марсель з допомогою всього народу виведе нас із пекла.

Коли вже гостям надокучили його балачки, він повів їх до просторої зали, де стояли вряд важкі столи, прикуті грубезними ланцюгами до стіни. Та зала з закуреними сволоками, обличкована чорними і блакитними кахлями, заставлена циновими дзбанками, веселила око відвідувачеві.

— Сідайте, мої панове, коло вікна, а я спершу подам он тому мандрівцеві. Видко, він дуже здорожився.

---

[1] Годони — зневажливе прізвисько для англійців у Франції.

По той бік зали в темному кутку сидів якийсь незнайомець. Лице його позначалось погано. На чоловікові були широкі штани з грубої вовни і полускана шкуратяна безрукавка, накинута на брунатну сорочку. Високі, аж по коліна, стоптані чоботи, вкриті порохом і засохлим болотом, свідчили, що чоловік довго йшов піхотою. Час від часу він щипав окраєць чорного хліба, що лежав перед ним, і повільно жував.

Тьєбо Гізар підійшов до його столу.

— Я бачу, добродію, у вас є хліб, та немає до хліба. Гадаю, ви не відмовитеся від склянки вина. Я маю чудовий трунок, по три деньє за пінту. Видно з вашого одягу й прочанської патериці, що ви пройшли тяжку дорогу.

— Я з Бовезі, хазяїне. Дайте мені півпінти найдешевшого вина. Я в такій скруті, що будь-яке пійло здасться мені добрим.

Франсуа нашорошив вуха. Чоловік говорив м'яким голосом, трохи розтягуючи слова, як житель Комп'єна, звідки були родом усі Лантьє. Маляр зупинив Гізара, що збирався йти по вино, і рішуче сказав:

— Тьєбо, дай-но тому комп'єнцеві пінту найкращого вина. Хто ж із Лантьє дозволить, щоб його краянин скроплював вечерю розведеним вином, коли можна замовити доброго! Гей, приятелю, хочете почаркуватися з нами? Лантьє мешкали в старому будинку коло церкви, у селі Сен-Ле-де-Серáн.

Незнайомець підступив ближче, і тепер стало видно його вилицювате обличчя з крутим підборіддям.

— Моє село лежить вище, біля Уазьких лісів.

Він говорив без тої боязкості, що завжди поймає селюків, одірваних від рідної землі. Його кремезна постать дихала впевненістю в собі, дивною для хлібороба, всім своїм корінням прив'язаного до ріллі. Жваві, хитрі очі блищали, мов у кота.

Тьєбо саме наливав у цинові кубки золотавий клярет, коли перед будинком загула земля під важкою ступою загону. Незнайомець схопив свого сучкуватого ціпка й озирнувся навкруги. Він чогось остерігався і з несподіванки не зміг того приховати.

До зали ввалило троє озброєних чоловіків. Їхні червоно-блакитні ковпаки свідчили, що це люди прево. Той, що скидався на поводиря, зухвало тикав гізармою[1]. Його товариші тримали напоготові гострі довгі кинджали. Вони загородили собою двері.

Рудий сержант з насмішкуватим поглядом гукнув до незнайомця:

— Не здумай утікати, селюче! Тут тобі не хащі, не Рібекурський ліс, а вулиця Погрібець. Від нас не втечеш. Ану, хлопці, хапайте його. А ви, городяни, не руште! Вставай, негіднику!

---

[1] Гізарма — спис із хвилястим лезом на кінці.

Незнайомець заходився молотити кийком своїх напасників.

— Бий харцизяку! — підхопили обидва солдати, заміряючись кинджалами.

— Ось я вам зараз полатаю боки, брехливі собаки!

Незнайомець скочив на рівні ноги і так заходився молотити кийком своїх напасників по головах та плечах, що аж кістки затріщали. Сержант, що допіру величався, гепнув на спину, випустивши гізарму. Його товариші позадкували в сіни, волаючи до всіх святих, але незнайомець лупцював їх далі і так вправно, наче зроду робив це діло.

Корчмар Тьєбо Гізар лаявся на всі заставки і благав суперників поквитатися на вулиці.

— Поможіть! — кричали солдати. — А то цей диявол відіб'є нам печінки!

Нарешті, спантеличені такою зустріччю й побиті, вони вискочили за двері, не перестаючи репетувати. Коли Ламбер видобувся на вулицю, незнайомця вже й слід прохолов. Солдати кляли одне одного. На галас позбігалися люди з навколишніх будинків і крамниць. Вони нічого не могли втямити.

— Якийсь небезпечний розбишака хотів задушити дядечка Тьєбо,— пояснювала городниця кумасі, що стояла поруч.

Розголос про подію покотився з вулиці Погрібець у вулички, що виходили на Сіте, і з хуткістю баского коня рознісся по всьому місту.

Вояки підняли свого сержанта і повели його, тримаючи попід руки.

Ламбер завважив, що на розі вулиці Малий міст вони зняли свої червоно-блакитні ковпаки.

— Ця пригода мені не подобається, — бурчав Тьєбо Гізар, прибираючи в своїй господі після бійки. — А той незнайомець із Бовезі, либонь, якась велика цяця.

— Авжеж, — сказав Ламбер. — Доброї він дав їм лупки. Мене навіть буря на тихій Уазі не здивувала б так, як ця оказія.

— Ну й часи, ну й часи! — бурчав Франсуа Лантьє, гупаючи кулаком об стіл. — Скрізь б'ються, ховаються, змовляються. Дофін — проти Етьєна Марселя, Марсель — проти Карла Наварського[1]. А Карл Наварський хоче запродати Францію англійцям. Ой горе нам, горе. Але де ж це мій Колен? Уже скоро смеркне, а його й досі немає.

І він у супроводі свого підмайстра швидко рушив на вулицю Малий міст. Тьєбо гукнув йому навздогін:

— Агов, Лантьє! А як там моя вивіска? В неділю до мене завітають значні гості. Мені потрібна вивіска! Чи готова вона?..

Та маляр навіть не обернувся. Йому вже привиджувалося, що Колен встряв у якусь пригоду...

---

[1] Карл Наварський, або Карл Злий (1332—1387) — див. передмову.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Колена не було на правому березі, як гадав Ламбер. Хлопець навіть не думав за пригоди. Вилізши на дзвіницю церкви Святого Северина, він з висоти вісімдесяти футів милувався на Париж. Перед ним розкинулось усе старе місто — суцільні ряди дахів. Колен почував себе, мов птах у небі. Дзвіниця була недобудована. Муляри не закінчили її горішню частину: над вершиною біломурої озії стирчало ще риштування. Щоб дістатися туди, треба було зважитися лізти вузенькими і дуже незручними крученими сходами, що провадили аж на дах. Але опинившись угорі, між дахами будинків і хмарами, Колен відчув захват людини, що відкриває красу. Сена розмежовувала місто на дві частини. Вона тихо несла воду зарослими лозою берегами і, перш ніж узяти в ніжні обійми острів Сіте, що скидався формою на корабель, нуртувала біля Коров'ячого і Вовчого островів, а потім, напустувавшись під прогонами обох мостів, робила велику дугу серед полів.

З височини місто здавалося біле, як та наречена під вінцем. Вузенькі звивисті вулички позначувалися тільки низкою гребенястих дахів, однаково білих від алебастрової черепиці, що вкривала їх. Ті пощерблені лінії сходилися, тяглися поряд, знову схрещувалися, щоб загубитися там, де крізь море дахів пробивалися церковні вежі.

Колен стиха відгадував назви церков, ніби перебирав зерна чарівних чоток, що складалися з вивишених над Парижем шпилів. Він добре знав своє місто і в душі цим пишався.

— Свята Женев'єва, Святий Етьєн, Святий Косма, Святий Миколай, Святий Іларій і Святий Бенедикт, Святий Яків коло різниці, Свята Марія, Спас і Божа Матір, Святий Павло, Святий Гервезій, Святий Іоан, Святий Йосип, Святий Жіль і Святий Маглорій, Святий Северин і собор Паризької богоматері. — І знову повторив: — Святий Северин і собор Паризької богоматері. — З першим собором пов'язані спогади про забави дитинства, а другий ніби втілював могуття і велич рідного міста.

Сонце нараз вискалилося з-поза хмари над церквою Сен-Дені й освітило дахи. Все покрилося золотом: і Лувр, де жив король, аж поки його полонили англійці, і ратуша на Гревському майдані, де засідав Етьєн Марсель, якого вважали за вмілого реформатора, препишний собор Паризької богоматері, баня церкви Святого Юліана Вбогого і дзеркало річки Б'євр. А Сена на мить стала потоком розтопленого металу. Старий фортечний мур з наїжаченими вежами, дванадцятьма брамами і дев'ятьма критими переходами і села, розташовані за тим муром, раптом пойнялися жаром. Навскісне проміння згасало біля підмурку монастиря Святої Катерини на Школярському подолі.

Не один раз Колен переходив місто від краю до краю вулицею Святого Якова. Він спинався фортечним муром нагору, до Лякуртій і Мон-

мартра[1], де вітер крутив крила вітряків. З дзвіниці їх важко було порахувати за тополями і гаями, але вітряків було не менше сотні, і вони мололи борошно на все місто.

Скільки часу Колен просидів на своїй дозорній вежі, він і сам не міг би сказати. Батько, напевне, вже турбується. Церковний сторож Жоно́ от-от має замкнути браму. Пора вертатися додому, на Писарську вулицю. Колен знає, що Ламбер, його хрещений, допоможе заспокоїти розгніваного батька. Хлопець уже хотів спускатися з дзвіниці, як раптом зупинився й прислухався. Його увагу привернув галас на вулиці Погрібець, що її було видно за виноградником біля церкви Святого Северина.

Троє чоловіків у червоно-блакитних ковпаках вискочили з корчми Тьєбо Гізара, мов чорти з хрестильні. За ними гнався четвертий, на голову вищий, і щосили гатив їх палицею.

Колен зацікавлено стежив за сутичкою, аж поки ті, що билися, зникли за будинками.

Хлопець дістався до помістка, який вивершував сходи, і востаннє виглянув через карниз, що оперізував дзвіницю. З подиву він аж очі протер. Хтось пробирався через виноградник. Колен узнав чоловіка, що допіру лупцював на вулиці Погрібець охоронників прево. Чоловік повз рачки між молодою лозою до цвинтаря, що межував з церквою.

Час від часу незнайомець оглядався, аби переконатися, що за ним не женуться. Він крався, загрібаючи руками і підтягуючи потім коліна, дослухався і знову повз далі. Його шкуратяна камізеля зливалася з брунатним паростям винограду. Діставшись нарешті низенької мурованої огорожі цвинтаря, чоловік легко її перескочив і кинувся у високу траву, що росла круг хрестів.

Охоплений нерозважливою цікавістю, Колен на відчай душі скотився зі сходів. Поєднавши в пам'яті дві сцени, що їхнім свідком він став, хлопець уже намалював собі похмуру історію. А чому б не розплутати її нитки? Таж він, Колен Лантьє, здоровий, дужий і готовий хоч на які подвиги. Незнайомець, що скрадався виноградником, можливо, належить до війська Серкота[2], того англійця, котрий заявив у Понтуазі, що іменем свого короля захопить Париж і вижене звідти панство і ремісників.

Сходи спускались до каплички в лівому вівтарі храму. Там же містився й колодязь, завглибшки тридцять футів, що його викопав, як переказували, сам святий Северин. Вода в ньому начебто була цілюща, і тому сюди плавом пливли хворі на золотуху. Розсіяне світло падало на вологі плити каплиці вздовж колон, заклечаних листям. Колен припав

---

[1] Монмартр — колишнє село на горбі біля Парижа, тепер частина міста.
[2] Серкот Робер — англійський лицар, що брав участь у Столітній війні.

Чоловік кинувся у високу траву, що росла круг хрестів.

до дверей, що виходили на цвинтар. Він міг дивитися крізь шпарку, залишаючись непомітним. Тільки-но він причаївся, як двері розчахнулися. Хлопець завмер, немов засліплена яскравим світлом сова. Чоловіка в шкуратяній камізелі також здивувала ця зустріч. Якусь мить вони стояли лице в лице, потому незнайомець увійшов і причинив важкі двері.

— Ти що, побачив мене з дзвіниці? І стежив за мною, коли я повз виноградником?

Своєю протяглою вимовою він анітрохи не скидався на англійця. Колен полегшено зітхнув і усміхнувся незнайомцеві. Той стояв, спершись на кропильню у формі мушлі.

— Я вважав тебе за годона і дуже радий, що помилився. Я бачив, як ти біг і молотив людей у червоно-блакитних ковпаках. А ми в Парижі всі на боці прево.

— Ох ти, шибайголова! Виходить, аби я був ворог прево, то став би й тобі ворогом, а ти мені — зайвим свідком?

Незнайомець говорив рішуче, але в його голосі не було погрози.

Під склепінням пішла луна від чиїхось нерівних кроків.

— Це сторож Жоно, — стиха сказав Колен. — Не гаразд, щоб він заскочив нас тут. Ходи за мною, я знаю безпечний куточок.

Він потягнув незнайомця до кручених сходів. З помістка другого поверху крізь двері у стіні можна було попасти на курне горище, що здіймалося на десять футів над нефом.

Прошкандибав Жоно — худющий чоловічок у всьому чорному. Він обійшов капличку, кинув останній погляд навкруги і, заспокоєний, відчинив хвіртку на цвинтар. Чути було, як обернувся ключ у шпарці, потім запала тиша.

— Чому ти ховаєш мене, а не біжиш гукати сторожа?

— Жоно? Та він би перекинувся від одного твого щигля. Зате цей добродій дуже язикатий. Аби він узнав, що ти тут, то до ночі всім парафіянам Святого Северина стало б відомо, що в башті засіла зграя розбишак.

Незнайомець поклав руку Коленові на плече.

— Як тебе звати?

— Коленом.

— Довіра за довіру, Колене. Мене звати Одрі, я родом з Рібекура, що під Комп'єном. Для королівського правосуддя я розбійник. Але рібекурці знають мене краще, ніж король і вельможні сеньйори, і вважають за вільну людину. Ось уже вісім років, як я і дванадцятеро моїх сміливих товаришів тримаємо в своєму кулаці ліси від Мо до Комп'єна, і немає жодної галявини під дубами, жодної зарослої мохом печери, де б ми не стояли табором, жодного джерела, до якого б ми не припадали вустами. Ліс великий. Він належить нам. Раніше льонгейські сеньйори правили з нас податки і чинш, а сьогодні бояться вимовити на-

ші імена. Вони полюють у лісі хіба що із численним збройним почтом, і в гущавині їм скрізь увижається схований лучник. Раніше все було їхнім добром: і збіжжя, й овочі, й кури, і свині... Люди відбували панщину — такі-то дні на млині, такі-то на винотоці. Тепер ми грабуємо ченців і трусимо кишені у багатіїв, підпалюємо замки і плюндруємо монастирське майно. І якомога полегшуємо страждання простого народу. Ми ходимо з піднесеною головою, і ніхто не посміє нам сказати: «Опусти очі!» Ми полюємо на своїх землях і їмо м'ясо оленів та козуль. Ловимо рибу в своїх річках і закидаємо невід у свої ставки. Ми можемо сміятися, коли нам весело, і спати досхочу, коли нас звалить із ніг утома. Можемо ходити чи узгір'ям, чи долами, як нам заманеться.

Очі Коленові блищали. Отже, ті, кого названо розбишаками, обрали собі кращу долю. Йому була до вподоби їхня сміливість, а надто їхня справедливість. Таж на Гревському майдані частіше карали на горло бідаків, аніж вельможних сеньйорів.

— Скажи-но, Одрі, мабуть, усі твої друзі здорово стріляють із лука?

— Та вже ж не дають маху по куріпці, що злітає над стернею, а добра половина їх зажене стрілу з трьох туазів у вічко вулика.

— А взимку, Одрі, що ви робите взимку, коли дерева голі і ліс запорошений снігом, дичина ховається в нори і блукають зграї вовків?

Бунтар зайшовся сміхом.

— Взимі, звичайно, нелегко. Адже ми люди з плоті і крові. Але ми знаємо глибокі лігва, де раніше жили ведмеді, і земля нас гріє. А коли холод і дошкуляє крізь камізелю, ми сміємося — самі ж бо обрали собі вільне життя. Бідні кріпаки, що сббивають кригу в шанцях навколо замків і в'яжуть хмиз на вранішньому морозі, куди більше потерпають, аніж ми.

— А чому вони не прилучаються до вас, Одрі? Невже їм бракує хоробрості?

— Те, що можливо для десятьох, неможливо для тисячі, Колене. Хоч які великі наші ліси, їм не прихистити всіх. Селяни прив'язані до своїх халуп, бо їхні жінки та діти не витримали б холоду і втоми.

— Я б здолав іти за тобою від смеркання до світання, Одрі, а мені-бо всього п'ятнадцять років.

— Ти рослий і дужий, Колене, але тобі, мабуть, були б не до снаги наші закони.

— Хіба вони такі суворі?

— Зламати закон — значить зрадити. Наші люди мусять слухатися ватажків, котрих вони самі обирають. Спіткнеться один, а почеплять на мотузку всіх. І в дорозі, і під час перепочинку ми повинні матися на бачності.

— А кріпаки вам допомагають, Одрі?

— А чому б їм не допомагати? Вороги-бо у нас спільні. Наш приклад підтримує їхню надію. Гнів жевріє в халупах, неначе головешка під приском. Настане день, і з головешки вогонь перекинеться на гілки, а далі з дерева на дерево, і запалає весь селянський ліс. Той день не такий уже далекий. Зуміли ж бо паризькі городяни вигнати дофіна, і йому довелося з ганьбою тікати до Комп'єна. Селянські голови в Бовезі, Мюльсьєні та Ам'єні все це перемололи і зметикували, що в Парижі діються неабиякі речі. Хіба гендлярі й ремісники не передали Марселеві та Генеральним штатам[1] королівську владу?

— На Гревському майдані, — поважно мовив Колен, — перед ратушею прево звернувся до всіх — до гендлярів і ремісників, а їх там роєм роїлося, більше, ніж коло багать у ніч на святого Жана. І говорив він так просто, що всі змогли його зрозуміти.

— А що ж він казав? — жадібно спитав Одрі.

— Його голос чути було далеко, аж до Малого мосту, де фиглюють блазні та показують муштрованих мавп. «Ми не хочемо, щоб нас грабували король та його хапкі на руку вельможі, — казав Марсель. — Дофін топить і пускає в обіг легші монети, а це збільшує ціну на харчі. Годі, терпець нам урвався! Він говорив гарно, довго і вельми сміливо. Всі гукали: «Хай живе Марсель! Слава прево!» І я кричав дужче за всіх, так мені припала до серця його промова. А потім дофін Карл забрався зі своїм почтом у Комп'єн.

Одрі обійняв хлопця за плечі.

— Я нічого не приховаю від тебе, Колене. Мешканці Бовезі послали мене до прево побалакати у важливій справі. Але декому це здалося небезпечним і про це донесено дофіновим друзям, що лишилися в Парижі. Тим-то на мене й напали в заїзді. Вони не дадуть мені спокою, поки якось не здихаються мене. Може, ти знаєш, Колене, надійну людину, що одвела б мене до Етьєна Марселя?

— Я скажу про це ввечері Ламберові, підмайстрові мого батька. Він надійний чоловік і багато всього знає.

— А на нього можна покластися?

— Головою за нього свідчуся. І певен, що він тобі допоможе. А я ладен допомогти вам обом. А що ж ти їстимеш, Одрі?

— Кожна людина може прожити без харчів два дні. А мешканець лісів витерпить удвічі довше. Щоб уникнути будь-якої небезпеки, я переночую сьогодні в башті. Мені випадало спати і на твердішій постелі. А як виберешся звідси ти?

— У ризниці є незамкнуті двері. Лізти тудою я не побоюсь. Багато

---

[1] Генеральні штати — вища урядова установа при королю у Франції XIV—XVIII сторіччя, складена з представників шляхти, духівництва і заможних городян.

страшніше переступити поріг отчого дому. Добраніч, Одрі, завтра я прийду.

І Колен зник у затінку колон.

Лишившись сам, Одрі сунув руку під камізелю. Напасники прорвали йому кинджалом убрання і поранили плече. Рана починала нити.

Він обережно зняв верхній одяг, потім сорочку і промив рану водою з кропильні.

А Колен у цю пору вже дійшов до дверей майстерні, де його, хвилюючись, чекав батько.

— Добривечір, панове! — дзвінко гукнув Колен, побачивши, що Ламбер ще не пішов, а сидів біля батька і малював при свічці.

Та весела вихватка вгамувала батьків гнів і викликала усмішку в Ламбера.

— Ось пан зараз відважить тобі потиличника, гультіпако! Де ти тинявся цілий день?

— Я був на вежі Святого Северина і в Рібекурських лісах, тату.

Маляр здивовано глянув на сина.

— А я й не знав, що ті ліси недалеко. Ти ще й грубіяниш своєму батькові?

— Та ні, тату, і щоб довести це, я зараз збігаю до Катерини, узнаю, чи готова вечеря. Я голодний, як англієць на підступах до Парижа.

— Весняне сонце запаморочило йому голову, — сказав Ламберові повеселілий Лантьє.

— То в ньому грають молоді соки, пане Франсуа. Вони обновляють і рослини, і людей.

— Ходімо комара задушимо, Ламбере! Я зголоднів з усього того клопоту. Цікаво, куди дівся отой зух із Бовезі, котрий дав хлости варті прево?

Ламбер, складаючи фарби, нічого не відповів.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Париж облягала ніч...

П'єр Жіль, бакалійник з вулиці Малий міст, біля в'язниці Шатле, розкрутив намотаний на баран ланцюг, що ним за наказом прево перепинали на ніч вулицю. Він сполучив вислими замками кінці його з гаками, вмурованими у стіну, сховав ключі в кишеню каптана й повернувся до своєї крамниці. То був спокійний, розважливий і заповзятливий чоловік, відданий поплічник Етьєна Марселя, мудрий і рішучий у бою.

Троє сторожів запалили три вогні, що горіли в Парижі всю ніч: біля Пті-Шатле, у Нельській вежі і на цвинтарі Безвинних немовлят.

Під цей час у палаці на правому березі Сени брат у других фран-

цузького короля, Карл Наварський, балакав з лицарем Годфруа д'Аркуром, що служив у короля Англії.

Карл милувався келихом богемського кришталю, що яскрів у світлі смолоскипів. Вино в ньому мінилося — то здавалось бурштиновим, то аж огнистим.

— У цьому вині я бачу образ країни, де спіли на нього виногрона, месіре Годфруа. Воно якраз упору: не солодке й не кисле, п'янке орлеанське вино з неозорих виноградників Франції. Ох, чого б я тільки не дав, аби сісти на французький трон! Я б не пошкодував Іспанії, Англії й обох Фландрій.

— Я розумію вас, монсеньйоре, французька нація — як достиглий овоч, його треба тільки зірвати.

— Я чув, що те саме ви сказали й англійському королеві, месіре Годфруа.

Годфруа д'Аркур стиснув плечима.

— Ви королівського коліна, монсеньйоре. Ви доводитесь племінником Людовікові Десятому[1], вас усунено від трону несправедливим законом. Право ви маєте не менше, ніж дофін. А крім того, вам не бракує розуму й хитрощів. Париж біля ваших ніг, монсеньйоре. Згадайте юрми народу біля рогатки, коли ви повертались у місто, вигуки, якими вітали вашу промову перед радою найстарших, крамарями й ремісниками коло мурів Сен-Жерменського абатства. Народ мов та дитина, йому аби цяцька.

— Помиляєтесь, добродію, помиляєтесь. Я знаю народ ліпше, ніж будь-який дворянин нашого королівства. Народ має дужі плечі, і, коли він ними струсне, ніяка сила його не втримає.

Годфруа не приховував свого подиву.

— Ви дивуєте нас і далі, ваша високість, і скажу вам по щирості: я не вженуся за вашою думкою.

На тонких устах принцові зазміїлася посмішка і в підпилих очах заграли лиховісні вогники. Все було незграбне в його обличчі: карлючкуватий ніс, жорстоке підборіддя й гострі вилиці. Наварські бандити, котрих він утримував, прозвали його «вовком», і в устах тих розбишак, що дивилися на всяку війну, хоч для чого б її ведено, як на привід до розгнузданого грабунку, те прізвисько свідчило про вірність і пошану. Розумний, позбавлений гризот сумління, спритний на всілякі каверзи, принц мало чим відрізнявся від своїх солдатів. Він ладен був роздерти Францію з такою самою холодною хтивістю, з якою солдати плюндрували монастир або містечко, але, як тонкий політик, він терпляче дожидав свого часу. Якщо шматок і так міг попасти до нього цілий, то навіщо показувати зуби й пазури.

---

[1] Людовік Десятий Сварливий — король Франції (1314—1316).

В комнікові луснуло поліно, сипонувши червоною віхолою іскор. Карл підвівся і неуважним рухом розгріб жар. Годфруа д'Аркур з таємною заздрістю милувався на ту грацію, з якою Карл робив це звичайне діло. Чарівливість Карла Наварського діяла на всіх, хто з ним спілкувався. Його вишукане, але просте вбрання вирізнялося серед багатих шатів принців і вельможного панства з його почту.

— Послухайте, месіре Годфруа. Мені не раз випадало говорити з крамарями, ремісниками і селюками за коновкою вина по убогих шинках, і там я узнавав більше, ніж на радах звироднілих принців. Народ не лукавить. Народ багато чекає від Марселя, але той поки що не може дати йому безпеку, роботу і дешевий прожиток.

— У цьому місті народ дуже буйний, монсеньйоре. Його треба держати в шорах. Але ви не квапитесь брати стерно влади.

— Я можу й почекати, д'Аркуре, — сухо відказав Карл, гріючи коло вогню тонкі руки. — І обійдуся без сторонньої допомоги. Мої справи не такі вже й кепські.

Годфруа д'Аркур уклонився.

— Уже пізно, ваша світлість, я піду до себе.

В душі він сподівався, що принц запросить його вечеряти. І, ніби вгадавши думки співрозмовника, Карл Наварський ступив до дверей, оздоблених королівськими лілеями.

— На добраніч, месіре. Сьогодні на вечерю я чекаю Етьєна Марселя і декотрих його товаришів. Їх би образило, коли б я не приділив їм усієї уваги. Мабуть, вони хочуть повідати мені якусь таємницю, тож треба, щоб їх чуло тільки незрадливе вухо.

Месір Годфруа був скривджений, але не дав того взнаки. Не вперше йому доводилося терпіти таку зневагу.

— Добраніч, монсеньйоре.

Залишившись сам, Карл опустився у високий фотель перед коминком і задивився на омахи полум'я, що лизали дубові поліна.

Чудні фігури поставали з вогню. То бачилося, як бурхáли пожежі, то майоріла гаптована золотом шарлатова королівська керея. Карл приплющив очі, ніби хотів у тій грі полум'я побачити знамення долі. От воно шугнуло вгору і зміями обвило королівську керею. Карл здригнувся. Можливо, то його доля така звивиста?

— Дурниці! Мені страшна тільки одна людина, дофін Карл, і я мушу прибрати його з дороги, як смердючу жабу.

Він раптом помітив, що розмовляє вголос. Він підвівся, пройшов покоєм і припав гарячим чолом до віконної шибки. Щаслива година вже недалеко. Чи рано, чи пізно Марсель запропонує йому владу.

Він задзеленчав у срібний дзвінок, прикрашений його гербом.

У дверях показався покойовий — месір Ербó, кліпаючи, мов той со-

кіл, з якого знято каптурку. Він походив із зубожілого панства і довгий час був за стаєнного[1] у Карлової матері, Жанни Французької. Посивівши в слугах, він набув пихи, властивої царедворцям, і дивився на все очима свого пана.

— Монсеньйоре...

— Ти перевірив, Ербо, як там з вечерею?

— Монсеньйор сам пересвідчиться.

— Гадаю, дичина і риба найкращого гатунку?

— Можете бути певні, монсеньйоре. Заячину і паштет готує сам Робер Будрісан, а він-бо перший кухар на все королівство. Тепер такі часи, що навіть у Парижі при королівському дворі не такий стіл, як мав цілісінький рік ваш батько, монсеньйор д'Евре, в герцогстві Нормандському.

«Ну й базіка, — подумав Карл, — меле, а в самого слинка котиться».

Він нетерпляче клацнув пальцями.

— А вина, Ербо?

— Найдобірніші, монсеньйоре, анжуйське і бургундське.

— Хай шестеро слуг із смолоскипами освітлюють під'їзд, а сторожа при повному параді вишикується од виходу до великої зали, де накрито стіл. Загадайте постелити кращі сірійські килими, що їх мені відказав покійний Філіпп д'Евре.

— Але так вітають лише королів і принців крові, монсеньйоре!

— А хай вам чорт, Ербо, годі мені заперечувати! Знайте, що Марсель та городяни варті тепер куди більше, ніж королі й принци. Це в їхніх руках корона, коли хочете знати.

* * *

У руках слуг танцювали смолоскипи, кидаючи на вітражі смуги світла, але величезний Нельський палац поринав у мороці і всією своєю вагою тиснув на безлюдний квартал. Ця місцина мала лиху славу. Ще й півсторіччя не минуло відтоді, як тут у присадкуватій вежі, що також називалася Нельською й стояла на розі фортечного муру, відбулися криваві події — вони схвилювали двір і все місто.

На схід сонця палац виходив на вулицю Невéр, а на захід прилягав до фортечних мурів, що тяглися вздовж річки, каламутної по недавніх дощах. Вода текла врівні з набережжям, яке збудував ще Філіпп Вродливий, і несла бруд, засмерджуючи усе навколо.

Етьєн Марсель та його почет, у супроводі двох значкових і збройної варти, швидко ввійшли під склепіння палацу. У передпокої, при-

---

[1] Стаєнний — дворянин, що супроводжував вельмож під час їхніх прогулянок верхи.

крашеному ловецькими трофеями, вони розділилися. Варта вишикувалась біля підніжжя монументальних кам'яних сходів, а прево з двома найближчими соратниками рушив за месіром Ербо. Коли вони піднялись на другий поверх, із галереї, що провадила в апартаменти, вийшов Карл.

— Сьогодні тут дуже погане світло, месіре прево. Кажуть, що свічки в Парижі стали рідкістю. Доведеться нам зійтися ближче, месіре.

Зміст цих слів суперечив тому безтурботному тонові, яким їх вимовлено. Марселю Етьєнові одлягло від душі. Його місія починалася з щасливої прикмети.

— Монсеньйоре, три дні тому вас палко вітали біля міської рогатки цехи й народ. Від їхнього імені ми дякуємо вам за те, що ви згодились прийняти наше посольство. Значні городяни доручили радникові Роберу де Курбі, месірові П'єру Жілю і мені поговорити з вами про стан у Парижі і в королівстві.

Робер де Курбі та месір П'єр Жіль уклонилися. Енергійне лице П'єра Жіля різко відрізнялось від щуплого зім'ятого обличчя де Курбі.

— Ходім, ходім! — запанібрата звернувся до гостей Карл. — Заходьте до великої зали. Майстри, коли споруджували ці палати, подбали про все, тільки не про захисток від крижаного вітру, що дме із Сени. — І весело докинув, немов гостинний городянин, який зустрічає своїх приятелів: — Мені живіт запався з голоду, а сьогодні я матиму подвійну втіху: добру вечерю і приємних та дотепних співтрапезників.

Переступивши поріг, друзі Етьєна Марселя були вражені пишнотою великої зали. Стіни від стелі до підлоги були обкладені деревом, на якому показали своє премудре мистецтво різьбарі. Золоті цятковані мережки бігли вздовж грубих сволоків і закінчувалися вуздечками у пащах левів, що оздоблювали краї тих сволоків. На стінах висіли важкі шарлатові тканини з золотими шнурами.

Над коминком Карл звелів вибити свої герби.

Рідкісні хутра білого й сірого кольорів, напрочуд м'які східні килими, фотелі чорного дуба з крученими бильцями, засіяні зірками з поливи, — все це лагідно мінилося у відблисках вогнища.

Етьєн Марсель широкою ступою перейшов залу і мерзлякувато наставив руки до вогню. Довгополе вбрання підкреслювало його худорлявість, але в цьому тілі відчувалася така твердість, витривалість і прихований запал, що несамохіть забувалася незграбна, мов у тої чаплі, хода, і перед очима стояло тільки лице — суворе і ясновиде, як у пророка. Глибокі, трохи зизуваті очі обведено синцями. Великий гострий ніс стирчав, як прова корабля. З-під червоно-блакитного ковпака вибивалося сивувате пасмо волосся. Етьєнові ледве минуло сорок

років. Його обличчя, яке скульпторові було б легко виліпити з глини, вимагало покори і викликало тривогу.

«Марсель — то слава і згуба Парижа, — подумав Карл. — Він поєднує у собі і полум'я, і попіл... Це і жорно, і збіжжя водночас. Куди він поведе місто?»

Марсель був перший, хто насмілився зневіритися в принцові. Перший, хто зважився підняти народ проти нащадка королівського роду.

Понад два місяці тому, 23 лютого, в день святого Елуа́, він озброїв усі цехи ремісників і повів їх за собою, щоб змусити дофіна прислухатися до вимог народу. Його вітала п'ятитисячна юрба. Марсель пішов до палацу і піднявся у світлицю дофіна, який бачив із вікна похід народу. Прево поставив перед дофіном вимогу, щоб той оборонив Париж від грабунків найманих солдатів різних національностей та від здирства своїх власних радників. Кажучи це, він суворо глянув на маршалів Шампані і Нормандії[1], що стояли біля дофіна.

Карл, ще блідіший, ніж звичайно, гостро відповів на справедливі докори прево.

— В такому разі, сір, — одказав Марсель, — не дивуйте з того, що зараз побачите. — І, обернувшись до своїх супутників, гукнув: — Тож швидко зробіте те, задля чого ви сюди прийшли!

Проти радників у людей давно накипіла люта ненависть, і тільки-но Етьєн дав наказ, як маршали Нормандський і Шампанський упали під ударами месницьких кинджалів. Це сталося так близько від дофіна, що одяг його був забризканий кров'ю. Пойнятий жахом, той, хто пізніше ввійшов до історії під ім'ям Карла П'ятого Мудрого і вславився своїми чеснотами, почав плакати і благати в прево милосердя.

Етьєн Марсель, не кажучи ані слова, надів йому червоно-блакитний ковпак і рушив на Гревський майдан, де вже з'юрбився натовп. Етьєн піднявся в ратушу і звідти виголосив промову, сповістивши про подію дуже просто:

— Двох головних здирників, маршалів Нормандського та Шампанського, забито. Хай помилує їх всевишній і упокоїть їхні душі.

Громовий гук піднявся до шпилястих дахів і розтанув у сірому небі...

— Ви вчинили справедливо, і ми підемо за вами!

Ті махали зеленими галузками, наче на вербну неділю, а ті радісно кричали: «Ноéль! Ноель!»[2]

По тому Етьєн Марсель, ніби набравшись сили від підтримки багатих городян і простого люду, повернувся до палацу.

Навколо дофіна, враженого несподіванкою і лихом, гуртувалися

---

[1] Маршали Шампані і Нормандії — див. передмову.
[2] Ноель — вигук радості.

його найвірніші прибічники. Трупи маршалів уже було перенесено до суміжного покою.

— Не журіться, монсеньйоре! — мовив прево.

Бліде лице дофінове трохи порожевіло. Здавалося, він хотів гостро відповісти, але Марсель не дав йому часу.

Він суворо блимнув очима, і дофінові підданці, котрих точила злість, зігнулися, неначе ті дерева в бурю. Голос Етьєнів лунав незвичайно палко:

— Не журіться. Те, що сталося, сталося волею народу.

Грізні слова, вимовлені вперше. Тим словам судилося пролунати крізь сторіччя, вістуючи нові часи. Вони пішли луною під склепінням і, навіть як суворий прево замовк, довго ще бриніли у вухах і стукотіли в скронях дофінові Карлові.

* * *

Месір Ербо, кліпаючи повіками частіше, ніж звичайно, повідомив, що стіл накрито.

— Панове, прошу до столу! — сказав Карл Наварський.

Він посадовив Етьєна Марселя на праву руку від себе, а Робера де Курбі та П'єра Жіля — один проти одного. Стіл освітлювало дванадцять високих свічок.

Четверо лакеїв у лівреях наварського двору та у виступцях на повстяній підошві нечутно прослизнули до світлиці. Кожен ніс срібну тацю.

Карл скоса стежив за виразом на обличчі своїх гостей. На П'єра Жіля і Робера де Курбі, здавалося, така зустріч справляла добре враження. Але Марсель лишався заклопотаний. Він ледве поглянув на страви: паштет із зайця, мариновану гуску і смажених фазанів, що їх слуги подавали з підставки, яка стояла між столом і коминком.

— Месір Ербо прислужуватиме сам, — сказав принц, жестом відсторонюючи людей у лівреях.

Старий покойовий здригнувся.

— Не беріть цього до серця, мій добрий Ербо, — докинув Карл, коли слуги вийшли. — Сьогодні тут, певне, співатимуть пісень аж ніяк не для чужих вух.

Це було сказано жартівливим тоном, звичайним у принца, коли він починав розв'язувати важливі справи.

Етьєн Марсель замислено глянув на нього. Чи зрозуміє цей комедіян ролю, що йому буде запропоновано зараз зіграти? Чи добре вгадали паризькі крамарі, коли вирішили спертися на Карла Наварського у боротьбі проти дофіна, що сидів у Комп'єні, але лаштувався підкорити Париж? А може, король Наварський не такий простий, як зда-

ється, і порозуміється з чужим королем, коли побачить, що година його настала?

На ці питання прево не зміг би відповісти, але за нинішніх обставин у королівстві тільки наварська зброя могла оборонити Париж.

І, ніби вгадавши перебіг думок гостя, проникливий Карл краєчком пальців торкнувся його рукава:

— Годі-бо, месіре, небо над нашим прекрасним містом скоро вияснится. Давайте добре повечеряємо, тоді легше буде й міркувати.

Він узяв із срібної тарелі шматочок ніжного фазана з хрумкою шкірочкою.

— От страва, що принесе вам утіху, месіре. Нумо, Ербо, насип нам йонського вина, і ми піднімемо кубки на славу нашого вільного міста Парижа.

Проноза Карл добре провадив свою гру. Він побачив, як тонкі уста Робера де Курбі торкнув усміх і як пожвавішав навіть сам Етьєн Марсель.

Тепер він уже знав, чому гості завітали до нього...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Ламбер лежав у комірчині на горищі маляревої господи, де він жив, і ніяк не міг заснути. Він весь час перевертався на сіннику, набитому соломою і стручками гороху. Крізь слухове віконце просотувалося місячне проміння, і в комірчині було видно, як удень.

«Може, то весна подіяла на мене? — питав сам себе Ламбер. — Бо чогось на душі так неспокійно!»

Вулицею Святого Якова, перегукуючись, пройшли лучники із Пті-Шатле. Десь біля огради церкви Святого Северина валували і гризлися бродячі пси.

«Скоро сірітиме, пора до роботи, а я носом кунятиму. Годі-бо, Ламбере, заспокойся!» Але ті добрі міркування були марні. Пóдумки він знову повертався до заїзду «Золотий погрібець», і з голови не йшли події, що їх свідком він став по обіді.

«Де я бачив того рудого? — питав він себе удесяте. — Де ж? І як він був тоді вбраний?»

Ішлося про вартового, котрому дав гарту комп'єнець. Справді-бо, щось химерне коїлося в королівстві.

* * *

А в ту пору Рудий Перен мав від капітана лучників Готьє Мальре таку прочуханку, якої не пам'ятав за всю свою службу.

— Клятий вішальнику! Щоб тобі на шибениці танцювати! Коли дофін повернеться до свого доброго міста і кат поколесує Етьєна Марселя з його ватагою шалиганів та здійме їм голови, я не забуду розповісти, як Перенові надавав по саму зав'язку сільський мугир, озброєний поганеньким кийком, та як чкурнули ті сміливці, що були з ним. Гарна робота, що й казати! Краще йти в Сіте продавати зілля або вихваляти вино якогось шинкаря, але тільки, хай тебе лиха година візьме, здай свій шишак та лук. Іди в писарі, ченці чи абати, але геть з-перед очей моїх!

Рудий Перен упав навколішки і благально підняв руки.

— Помилуйте, месіре Готьє, я виправлю свою помилку, помилуйте. Я приведу вам того селюка із скрученими руками й ногами.

Цій сцені, тьмяно освітленій олійним каганцем, що висів на чільній стіні темниці Шатле, не бракувало мальовничості. Месір Готьє, котрий у парадному строї капітана скидався на войовничого святого Михайла, шпетив рудого Перена, аж пил курів. Та лютував капітан більше вдавано. Як він скаже месірові Жаку де Пікуаньї, що його доручення провалено?

Жак де Пікуаньї, колишній дофінів зброєносець, жив на вулиці Шаронері, у старому особнякові, куди сходилися всі нитки змови, що її замислив комп'єнський двір проти Марселя і городян. Не догодити Пікуаньї — значить не догодити дофінові.

Месір Готьє Мальре щось обмірковував.

— Чуєш, Рудий, цього разу я тобі пробачу.

— Вельми дякую, месіре! Я завжди буду вам за покірного слугу.

— Ану цить! Ти будеш мені за помічника. Я знаю про тебе доволі, щоб ти припнув язика. На Монфоконській шибениці[1] вистачить вільного місця.

Рудий Перен заскавулів, мов той мисливський собака, на якого хочуть надіти намордника.

— Хай усі думають, що той пройдисвіт мертвий. Ти заколов його кинджалом і кинув у Сену.

— Я розумію, месіре, розумію.

Він підняв до капітана мокре від сліз лице.

— А ти знову берись до ловів. Мусиш притягти хоч за вуха того заволоку. І пильнуй несхибно моїх вказівок.

Брязкаючи латами, капітан повернувся назад до Пті-Шатле. Коли під склепінням стихла луна від капітанових кроків, Перен чимдуж побіг геть. Завулком Святого Юліана Вбогого він дістався до вулиці Святого Якова, побоюючись, щоб його часом не помітили так пізно,

[1] Монфоконська шибениця — шибениця, зведена XIII століття в Монфоконі, паризькому передмісті.

бо вже давно дали знак гасити вогні. Він жив із дружиною за рогом, у провулку Горлорізів, у низенькій хатці позад Сорбонського колежу[1]. Дорогою він поминув також Писарську вулицю і пройшов повз дім Лантьє, де саме в цей час Ламбер сушив собі голову, де ж він бачив того рудого.

* * *

Колен повільно прочинив двері до Ламберової комірчини. Дарма, що він зробив це тихенько, підмайстер одразу схопився з постелі — він знав тиху вдачу свого хрещеника. Хлопець частенько вилазив до нього в горішню кімнатку звіряти свої болещі й радощі.

— Ти не спав, Ламбере?

— Мене чогось сон не бере. Не рипи мостиною. Якщо батько почує, тобі перепаде.

— Я прийшов у важливій справі, Ламбере, лише ти один можеш мені порадити.

І він кількома словами розповів, як вони здибалися з Одрі, вільним мешканцем лісів.

— Я обіцяв йому допомогти, але без тебе, Ламбере, нічого не можу зробити. Треба, щоб ти побачився з Одрі. То незвичайна людина. А я знаю, що ти маєш багато друзів серед поплічників Етьєна Марселя.

— Мені здається, що стіни цієї оселі складені не з каміння, а з очей. Хто тобі це сказав, Колене?

— Я маю сам добрі очі, та й вуха мої чують не зле. В місті навіть кажуть, що ти один із таємних радників прево.

— Все казочки кумась і дурне верзякання... Слухай-но, Колене! Завтра я буду недалеко від церкви Святого Северина. Треба віднести вивіску Тьєбо Гізарові. Ти підеш зі мною, і там ми все залагодимо. А зараз — гайда в ліжко! Уже пізно, а твій батько встає разом із сонцем.

* * *

Вікна в Нельському палаці згасли одне по одному, як задуті свічки. Тільки в крилі, найближчому до фортечного муру, світилось одне вікно. Карл Наварський не спав. Гості пішли пізно. Етьєн Марсель, Робер де Курбі та П'єр Жіль розповіли за труднощі, що обсіли столицю. Борошна не розжитися, хліба обмаль. Коти і ті майже зникли. Щодня до міської рогатки хмарою йде бідний люд, тікаючи від насильства англійських банд. Швейцарські та німецькі найманці кинули службу в дофіна і нищать села вогнем і мечем. Кажуть, ніби вчора

---

[1] Сорбонський колеж — вища школа в середньовічному Парижі, названа ім'ям його фундатора — духівника короля Людовіка IX Робера де Сорбона.

якась ватага спустошила Нейї на Сені, за одне льє від фортечного муру, і позбиткувалася не тільки над чоловіками, але й над жінками та дітьми.

— Монсеньйор, мабуть, чував про ватажка тих розбишак, англійського капітана на ім'я Робер Серкот, — докинув П'єр Жіль. — Він не вірить ані в бога, ані в чорта, по чотири дні висиджує в сідлі без сну і не розлучається зі своєю кольчугою, що боронить його від найгостріших кинджалів. Це правда, ваша високість?

— Свідчуся святим Михайлом, я був би радий наколоти його на свій спис, месіре!

Насправді ж Карл Наварський і Серкот були зв'язані приязню. Вони спільно воювали в Нормандії, сплюндрували не одне місто, накладали подать на цілі округи, а потім бенкетували із солдатнею у замку д'Евре. П'єр Жіль усе це знав. Тому він ставився вороже до Карла Наварського і не раз казав на зборах Генеральних штатів, що від такої облудної людини годі чекати чогось доброго. «То все одно, що віддати ключі від Парижа англійському королю», — частенько казав він, але ніхто не зважав на його перестороги.

Етьєн Марсель нахилився до Карла і стиха вимовив фатальні слова.

— Ваша високість, паризькі цехи доручили мені прохати вас узяти Париж під свою охорону.

Карл не зміг стримати радісного трепету. Паризькі городяни підносили йому корону Франції!

Отже, роки інтриг, облуди і кривих обітниць не минули марно. І претендент на корону мало не сказав: «Я згоден».

Городяни чекали. Ту хвилю, збираючись передати Карлові частку своєї влади, вони ясніше усвідомили, яку незвичайну подію вчинено з їхньої волі. Вони-бо скинули дофіна, сина короля, покликаного заступити його на троні. П'єр Жіль стежив за Карловим обличчям. Воно знову стало непроникливе.

— Мене вельми тішить така довіра, панове, але я не можу пристати на ваше прохання. Звичайно, я підтримуватиму всю вашу працю на пожиток нашого міста. Однак такої миті я не можу думати про свої чвари з братом Карлом чи про мої законні права на французьку корону і користуватися становищем, яке ви створили в Парижі. То було б нечесно перед королівством. Але, свідчуся хрестом, прево, я підтримуватиму всі ваші дії.

Бліді щоки Марселеві залила краска. Він був доволі тонкий політик, аби збагнути, що Карл Наварський просто виявив обачність. Попри всю ворожнечу з братом, принц лишався вірний людям своєї крові.

Отже, все було сказано. Етьєн Марсель підвівся, за ним — П'єр Жіль і Робер де Курбі.

— Дякуємо вам за добрі слова, монсеньйоре.

Бліді щоки Марселеві залила краска.

Коли гості пішли, Карл Наварський довго ще сидів біля вогнища, дивлячись, як розсипалися жаринки...

Потім устав, подійшов до бюрка, що стояло під стіною, добув зі скриньки сувій тонкого пергамену і впевненим жестом умочив гусяче перо у спижевий каламар. Його письмо з твердим притиском зраджувало хвилювання — наслідок гострого напруження, що в ньому він перебував увесь вечір.

Кінчивши, він поставив підпис: «Карл, із ласки божої король Наварський», — а тоді півголосом перечитав листа, аби ще раз зважити написане.

«Шановний друже! Тримай своїх лучників напоготові. Я маю всі підстави гадати, що вже перед Жановим днем англійці й наварці битимуться з дофіновим військом. Тоді ми зможемо справді об'єднати наші зусилля. У жовтні Париж упаде, мов спілий плід айви, і нам не доведеться виламувати його мури.

Народ не може дати собі раду з дорожнечею на сіль і на борошно, і ремство невдовзі обернеться в бурю».

Наварський вовк уміло грав свою ролю. Жоден барон не зможе йому згодом поставити на карб, що він злигався з паризькими ворохобниками, а Марселева довіра давала йому волю в Парижі, покинутому панством. Йому залишалося розбити дофіна і... запакувати його в якийсь дальній монастир.

— Ербо!

Показався сонний покойовий, плутаючись у довгій нічній сорочці. У цьому вбранні він ще більш скидався на злякану сову.

— Слухаю, монсеньйоре.

— Загадайте осідлати найкращого румака, і хай гонець негайно одвезе цього листа в Понтуазу месірові Серкотові. Видайте гінцеві перепустку з підписом прево. Це допоможе йому проїхати через рогатки Сен-Дені.

Ербо босоніж кинувся виконувати наказ, а Карл Наварський пішов до своєї опочивальні.

Властиво, нічого ще не сталося, але його мрії набирали вже певної форми.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Церковний сторож Жоно дуже спритно ходив у темряві. Вночі він бачив так само добре, як і серед білого дня. Його очі звикли до присмерку, що завжди панував під високим склепінням храму. Нечутно і шпарко, мов той кіт, він плив у чорній гущині, що, здавалось, лилася з кам'яних плит. Церква Святого Северина була йому ніби власна

хата. Він знав у ній усі закамарки, всі переходи. Щодня оглядав усе і до кожного каменя відчував ніжність власника. Через те й нещадно гнав з паперті старців та волоцюг.

Жоно харчувався недоїдками зі столів кюре і ченців церкви Святого Северина і тулився в убогій хижці, на яку похилився, мало не падаючи, цвинтарний мур із західного боку церкви. Але сторож ніколи не нарікав на свою долю. Він перший в окрузі дізнавався про всі інтриги і вмів брати користь із пліток, потаємних зізнань і лихого поговору.

Жоно дуже налягав на одну ногу. Вся гіркота і злість, що до неї спричинилося каліцтво, перетворилась у нього на такий релігійний фанатизм, якому міг позаздрити навіть кат інквізиції. Скільки бідолах перейшло крізь сито й решето церковного правосуддя тільки через те, що розмовляли надто голосно, коли поблизу, шкандибаючи, проходив маленький сторож.

Жоно шкутильгав церквою, і враз серце йому затіпалося. Старий міг заприсягнутися, що в башті хтось гомонів.

Жоно припав до колони. Його вухо, сторожке до всякого шамотіння, нашорошилося в тиші. Тепер він уже був певен: хтось розмовляв біля підніжжя кручених сходів. Але як це могло статися такої рані, коли всі двері замкнено? Та загадка примусила його здригнутися. Кров бухнула йому до голови. Думка, що його хтось міг обдурити, розлютила сторожа.

Скрадаючись, він дістався до колодязя проти сходів, що провадили на дзвіницю. На останньому щаблі сиділи Колен Лантьє, Ламбер та Одрі і стиха про щось балакали.

Рано-вранці хлопець і підмайстер віднесли вивіску Тьєбо Гізарові, хазяїнові «Золотого погрібця». Колен ніс у полотняній торбині окраєць хліба, кусень сала і кілька яблук для ворохобника. І от тепер Одрі наминав сніданок і розповідав Ламберові за свої пригоди:

— Я лише бідний селюк, і Париж лякає мене. Я й гадки не мав, що попасти до Марселя буде так важко. Селяни з берегів Уази прохали мене: «Одрі, поговори від нас з Етьєном Марселем. Тільки він один може нас зрозуміти». Я вволю їхню волю, хоч би мені за це дісталося й ще п'ятнадцять ударів кинджалом!

— Тебе поранено? — стурбувався Колен.

— Пусте. Дряпнуло плече.

Проте Колен не відчепився від рібекурця, аж поки той показав свою рану.

— Увечері я принесу тобі масті. Рана по краях ще не присохла.

Одрі весело усміхнувся.

— Ваші паризькі вояки справжні нікчеми. А що якби вони наскочили на Довгаля? Його сокира нікого не жалує, англійці спробували її на собі.

— А хто той Довгаль?

Очі Одрі спалахнули.

— Довгаля знають усі на берегах Уази, від Клермона аж до Комп'єна. Це дроворуб з Рібекурського лісу. Жодне дерево не встоїть перед його сокирою. Він на голову вищий за найбільших хлопців в околиці і руками згинає нову підкову. Коли банда годонів піднялася вгору Уазою, перелякані сеньйори кинули напризволяще свої села. Англійці спустошили все навколо гірше, як сарана, і лишили після себе тільки порожні стійла й згарища. Яке то було лихо для бідних людей. І ось, коли настала зима, Гійом Лялует із села Льонгей пішов у ліс по Довгаля. Вони домовилися між собою і підняли селян, щоб прогнати грабіжників з берегів Уази.

Англійці взяли в облогу Льонгейський замок, коли це на них напали Лялует і Довгаль зі своїми людьми, а я наспів з лісу з моїми лучниками. Довгаль своєю сокирою просто чудеса творив, такого я зроду не бачив. Англійці, хоч які хвальки й нахаби, падали на коліна перед ним і просили зглянутися на них. Але він не милував нікого.

Англійці відступили на Уазу. Відтоді селяни успішно воюють із ними, а Довгаль англійцям страшніший за самого святого Михайла. Гійом Лялует, котрий і раніше бував на війні, зміцнив мури Льонгейського замка, і народ тішиться, що оборонив фортецю, з якої повтікали боягузливі сеньйори.

Розповідь про ті подвиги сповнила хвилюванням і захватом Коленове серце. Кожне слово він закарбовував у своїй пам'яті.

— А Довгаль став тепер капітаном?

— Та де там. Він, як і раніше, рубає дерева й оре землю. Та коли показується англійська банда, Довгаль сурмить у ріг, сповіщає про те всі села. Селюки кидають заступ, щоб узяти лук або вила, а сам він бере на плечі сокиру, і всі рушають разом гнати ворога.

— А сеньйори?

— Сеньйори танцюють при королівському дворі в Комп'єні. Та вони нам і не потрібні. Жак Простак сам хоче бути собі за господаря.

Одрі підніс голос, і його слова лунали дивно під церковним склепінням.

Жоно здригнувся, ніби доторкнувся до гадюки, і перехрестився. Ті нечестиві слова накличуть небесний гнів, що зітре на порох усіх єретиків, які посміли їх вимовити. І він увібрав голову в плечі, ніби чекаючи удару грому.

А Колен Лантьє замислився. Розповідь Одрі схвилювала його до самого серця. Хлопець нараз ясно уявив собі драму селюків, прив'язаних до землі. Все це було для нього ще невиразне, далеке, але справа Одрі, Гійома Лялуєта, Довгаля пробудила в його пам'яті відгомін

розмов, що їх він чув раніше. Хіба не казали, що сеньйор може продати дітей свого кріпака різним хазяям і розкидати сім'ю по всіх чотирьох куточках графства? Хіба не розповідали, що за коропа, пійманого у пановому ставку, селюка могли жорстоко покалічити, ба навіть убити? Хіба не було відомо, що кріпаки, і чоловіки й жінки, мусили цілісінькі ночі бити в замкових ровах жаб, аби їхній кумкіт не порушував спокою сеньйорові? Та чого лишень не розповідали!.. Сільське життя було парижанам чуже, вони знали тільки, що селюки сіють жито та ячмінь, рубають ліс, лагодять дороги, працюючи на володарів замка, а самі живуть у курних халупах, де діти ростуть, як худоба.

Прихід Одрі посіяв у душі Коленовій зерня надії. Жак Простак хоче стати сам собі за господаря. Жак Простак зняв із гачка свого лука і нагострив вила.

— Я спробую вдень зустрітися з П'єром Жілем, і він одведе тебе до Етьєна Марселя, — сказав Ламбер. — А поки що церква Святого Северина буде тобі найкращою схованкою. Вороги не шукатимуть тебе тут.

По спині в Жоно пробігло радісне тремтіння. Часу в нього доволі. З безмежною обережністю він повернувся назад. Зупинився на кілька хвилин звести дух, потім замкнув двері до ризниці.

— Он воно що, голуб'ята, ви змовляєтесь проти короля й церкви. Месір Готьє Мальре зуміє приборкати вам крила, і дещиця перепаде й мені.

Для Жоно паризьке повстання, що привело до влади Марселя, здавалося подією тимчасової ваги. Невдовзі повернеться дофін із військом, і всі ті городяни гойдатимуться на Гревському майдані у конопляних комірах. А поки що капітан лучників Готьє Мальре був для нього за королівську владу.

Дарма, що було рано, сторож поклав собі негайно піти в Пті-Шатле. У винограднику біля церкви висвистували дрозди. «У кубельцях скоро повилуплюються пташенята, — подумав Жоно. — Коли стемніє, треба туди навідатися». Йдучи Писарською вулицею, він з посмішкою глянув на господу маляра Лантьє.

«Старий партачу! Через свого нечестивого синка будеш ти плакати кривавими слізьми!»

На вулиці Святого Якова якийсь верхівець обляпав Жоно болотом. Каліка посварився на нього кулаком. Сьогодні він не шкандибав, як завжди, попід мурами, а гордо простував серединою вулиці.

Готьє Мальре саме обливався холодною водою, коли слуга доповів, що прийшов сторож церкви Святого Северина Жоно і хоче повідомити йому щось важливе.

— Жени того кривого під три чорти! Завжди він пащекує, як стара плетуха!

Слуга зник, і капітан, розваживши душу лайкою, хлюпнув у лице й на груди холодною водою. Двері знову тихо прочинилися.

— Месіре, сторож торочить своє. Він передає, ніби в башті ховається якийсь утікач і каже блюзнірські слова.

Готьє Мальре, який було знову мало не задихнувся спересердя, насторожив вуха. Адже від церкви Святого Северина до вулиці Погрібець як палицею докинути — між ними тільки сякий-такий паркан.

— Хай зайде, та мерщій!

Жоно, мнучи в руках шапку з щурячих шкурок, переповів усю сцену, що її свідком ненароком став. Він не забув жодної подробиці.

— Гадаю, месіре, що наше правосуддя суворо покарає тих єретиків. Я лише покірний слуга господа бога й короля.

Але Готьє Мальре вже не слухав його. Кругле, немов гарбуз, лице капітанове пожвавилось. Серце його пойнялося радістю. Гучним голосом він звелів слузі бігти на вулицю Горлорізів, за Сорбонський колеж, і негайно привести Рудого Перена. Він ходив по кімнаті, вдоволено тер руки й мимрив щось собі під ніс.

— А які ж то люди балакали з тим паскудним мугирем?

— Чоловіка я не знаю, а хлопець — син Франсуа Лантьє, маляра з Писарської вулиці.

— Ти кажеш — Лантьє? Може, той галабурдник, що стріляє з лука, як сам Аполлон? Коли король повернеться до нашого славного міста, мерців не буде де ховати, а грабарі забагатіють. Шкода, що хлопець злигався з негідниками. Я б залюбки взяв до себе такого стрільця. А ти чого тут чекаєш? Чому стовбичиш як пень?

Жоно спустив додолу хитрі очиці.

— Та нічого, месіре. Просто я чув, що королівські офіцери іноді нагороджують за такі новини.

— Хіба ти не знаєш, що король у Комп'єні, зухвалий старцюго? Досить із тебе й мого благословення!

І він випхав Жоно за плечі, наказавши не калатати язиком.

— Запам'ятай, що я тобі сказав, а то будеш годувати круків у добре відомому тобі місці.

Жоно швидко перехрестився.

— Я ваш слуга, месіре, покірний і вдячний слуга.

Він вибіг із вогких і похмурих мурів Пті-Шатле, навіть не кинувши оком на запорошені віконця, що виходили урівні з землею на забруковане подвір'я — там, як ходила чутка, люди гибіли по чверть віку в неволі.

Небо над Сеною вже не здавалося йому таке блакитне, а повітря таке легке. Він поспішав опинитися в затінку церкви Святого Северина, в тихій ризниці, що пропахлася ладаном і свічками.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Готьє Мальре був не з тих, хто любив зволікати. Близько четвертої години він крізь дірку в ограді тайкома проліз на кладовище при церкві Святого Северина. В халупі Жоно на нього чекали Рудий Перен із двома волоцюгами — Масе Переном та Жаном Кузеном.

Коли вранці капітан спитав у Рудого Перена, на що здатні його поплічники, лучник, що не раз звертався до них у скруті, відповів:

— Вони найзапекліші й найвідчайдушніші мерзотники у всьому Парижі... Щоб мені раю не бачити, коли я брешу.

А втім, досить було глянути на їхні пики, щоб віддати шану проникливості Рудого, а капітанові випадало стикатися в Парижі з усякою потолоччю, яка ладна за мізерний гріш уколошкати свого ближнього, тож він одразу прочитав на їхніх обличчях, що то за одні.

Прокашлявшись, Готьє Мальре владно кивнув Жоно на двері, а сам підійшов до найманих душогубів.

— Бачу, лебедики, вам пощастило втекти від ката. Аби не ласка Рудого Перена з королівської сторожі, круки і гави вже давно обібрали б від м'яса ваші кістки: чи знаєте ви це, волоцюги?

Обидва негідники зажурено похнюпили голови і разом одказали:

— Нам це відомо, месіре.

— Гаразд, здається, ви каєтесь. А щоб це довести, мусите вбити людину, від якої вчора чкурнули, як ті ченці від бездомних псів. Правда ж, Рудий?

— Правда, месіре, так само як і те, що на лобі я маю не дуже почесне садно.

Капітан гупнув себе в груди, широкі, як у бика, аж стенулися стіни.

— Отож, шаливіри, ми зараз підемо разом, і, якщо хто з вас настрахається і надумає дременути, я його миттю на порох зітру.

Масе Перен та Жан Кузен спантеличено колупали землю передками черевиків. Рудий присягався, що в нього рука не здригне, і свідчився за хоробрість своїх помічників.

— Якщо так, то порішимо мерзотника якнайхутчіше. Той, хто вдарить його перший, одержить три ліври побрязкачами.

Жоно сів край якоїсь могили і гірко задумався. Готьє Мальре зробив нечесно, усунувши його від діла. Та грубий голос капітанів урвав йому роздуми:

— Гей, стороже, показуй нам дорогу! А ви візьміть очі в руки і, як тільки злапаєте молодця, пустіть йому кишки, щоб не встиг навіть сказати «амінь».

Крізь вузькі двері ризниці вони ввійшли до церкви. Відразу ж за порогом на них війнуло крижаним холодом. Урочистий спокій і велич

храму не могли не вразити волоцюг і самого Готьє Мальре, що був байдужий до релігії і часом посміювався над церковниками. Щоб не чути було кроків, Жоно обмотав воякам ганчірками ноги.

— Пане капітане, башта з того боку. Підходьте поза колонами.

— Присягаюсь кров'ю господа нашого, ти підеш з нами, стороже, дарма, що ноги в тебе тремтять, як той очерет на вітрі.

— Месіре, я вас чесно привів сюди. А тепер відпустіть мене, щоб я не бачив крові! За вбивство у святих стінах карають відлученням від церкви.

Перен і волоцюги нишком перехрестилися. Готьє Мальре з серцем махнув рукою. Через цього клятого базіку все може піти шкереберть.

Але сперечатись було ніколи. Притиснувши Жоно до стіни, він схопив його рукою за горлянку.

— Годі тобі комизитися, шкандибо! Ми творимо суд правий. Забудь усе, що тут станеться. Поклянись, що нікому й слова не скажеш, а то я скручу тобі в'язи, як курчаті.

Під цупкими пальцями капітановими лице Жоно посиніло, а очі вилізли з лоба. Він тільки й зміг прохарамаркати:

— Присягаюсь святим розп'яттям, месіре!

Мальре пустив його.

— А зараз чухрай звідси, щурячий гицлю! Ще одне слово, і я видеру тобі язика. А ви ходіть за мною, та не човгайте ногами.

Лють у ньому вирувала, мов той гірський потік. Могутні груди ходили ходором під шкуратяною камізелею.

— До гаспида обережність!

Він зірвав з ніг ганчірки і, не встигли рудий Перен з своїми помічниками зупинити його, кинувся до переходу з кинджалом у руці.

Жоно забився кудись у закамарок.

Мить яку Рудий ще вагався, а потім усі троє кинулися за капітаном. Тупіт і гомін застугонів в усіх куточках церкви, луною пішов під високим склепінням.

Лісоруб Одрі скочив на рівні ноги і схопив замашну дубову дошку, що її він прихопив дорогою з купи дерева, заготовленого теслями. Ворохобник поклав собі дорого продати життя. Вузькими сходами могла пройти лише одна людина, й Одрі, таким чином, мав добру позицію.

Вороги одночасно вгледіли одне одного. Капітан зупинився біля колодязя Святого Северина, а Одрі своїми широкими раменами заступив дорогу на кручені сходи. Вони обидва були високі й дужі. Готьє засапався, і груди йому движіли, немов ковальський міх. Одрі, міцно вперши ногами в східці, чекав нападу.

— Здавайся королівській сторожі! — гукнув Мальре.

— А ти спробуй мене взяти!

Рудий Перен і його помічники відскочили назад, наче ті зайці.

— Стійте! Схопіть і заколіть пройдисвіта! Хто перший торкнеться до нього, дістане гаман грошей!

Масе Перен та Жан Кузен почали підступати ліворуч і праворуч до сходів. Їм доводилося бувати ще й не в такій колотнечі, і вони з досвіду знали, що коли нападати поодинці, можна одержати доброї здачі. Тож, вийнявши кинджали, убивці водночас кинулися на ворога. Але Одрі не розгубився. Він махнув дошкою, мов косою, і так урізав Жана Кузена в бік, що той, падаючи, повалив і Масе Перена, й обидва покотилися на кам'яні плити.

Масе Перен одразу схопився, а Жан Кузен зойкнув і поповз, як гадюка, схопившись за поперек.

Одрі міцніше стиснув свою дошку і обмірив очима супротивників. Нараз Готьє Мальре, схопивши ослін і прикрившись ним, як щитом, ринув на бунтаря. Його стрибок був такий навальний, що вороги зіткнулися грудьми, а дошка й ослін розлетілися в друзки.

Одрі чув, як капітан дихав йому біля вуха кислим вином. У руці в супротивника блиснуло лезо кинджала. Одрі миттю схопив капітана за руку. Кинджал ковзнув йому по грудях, подряпав камізелю і брязнув на кам'яні плити.

Почалася боротьба до загину. Кожен намагався задавити другого. Силу вони мали однакову, а прагнення перемоги подвоювало її.

Враз плече Одрі пройняло болем: знову роз'ятрилася його рана. Рудий і Масе Перен крутилися навколо, неначе ті злостиві тхори, і чекали нагоди завдати удар, не важачи своєю головою.

* * *

Жоно причаївся в кутку ризниці і навіть не звів очей, коли за кілька кроків від нього пройшов Колен. А той і не завважив ключника. Хлопцеві пощастило вислизнути з-під пильного батьківського ока, і йому кортіло переказати своєму другові, що Етьєн Марсель завтра його зустріне і пильно вислухає. Ламбер попросив П'єра Жіля, і його прохання вволено.

На плечі у Колена висів лук, а сагайдак із стрілами гойдався при лівому боці. Розповіді Одрі сповнили його таким захватом, що він тільки й чекав якоїсь небезпечної пригоди.

До його вух долинув гамір. Колен стрепенувся. Він зрозумів, що вороги натрапили на слід Одрі. Перебігши всю церкву, він зупинився засапаний коло останньої колони. Рожевий промінь з вітража освітив таку сцену, що хлопець, побачивши її, затремтів. Двоє людей, пригнувшись, пильнували двох інших, які борсались на кам'яній підлозі у лютій борні. Важко було простежити за перебігом двобою, але хлопцеві здалося, що шкуратяна камізеля була внизу.

Стріла влучила йому під лопатку.

В одному з тих, хто спостерігав за сутичкою, Колен узнав Рудого, з яким він уже здибався на алеї Лучників.

Як промінь світла, блиснуло лезо кинджала. Колен не вагався. Його другові загрожувала смертельна небезпека, і він мусить йому допомогти. Хлопець миттю вихопив із сагайдака стрілу і натягнув лука, стежачи за Рудим.

Готьє Мальре вдарив Одрі головою об камінь, і дебеле тіло рібекурця зів'яло.

— Нехай чорти заберуть тебе в пекло! — вилаявся капітан, звільнюючись із могутніх обіймів селянина, що заледве не потрощив йому кісток. В очах капітанові й досі світилися каганці.

Рудий уже хотів завдати Одрі смертельного удару, коли Готьє вихопив у нього кинджала.

— Дай мені самому доробити діло, рудий йолопе! Так буде краще.

Колен побачив, як він замахнувся, і пустив тятиву, прошепотівши:

— Свідчуся небом, я не хотів того.

Капітан усією вагою бехнувся на тіло своєї жертви. Стріла влучила йому під лопатку, де сходилося шво камізелі.

Рудий Перен та його помагач відступили, пойняті забобонним страхом. Простакам роїлося, що в їх діла втрутився янгол-месник, розгніваний задуманим убивством. Може, зараз засурмлять сурми і пролунають грізні слова: «Хто підніме меч, од меча й загине»?

Але морок ховав свою таємницю.

Як же їм кортіло дати ногам волю, але ж не можна кинути напризволяще месіра Готьє. Ще помре. Та коли друга стріла пронизала праве плече Масе Перенові, вони щодуху кинулися до виходу.

— Чудо, сталося чудо! — ревів Рудий. — Ми прокляті!

Вони пробігли через ризницю, нажахавши й Жоно, і зупинилися аж коло цвинтарного муру, знесилені й захриплі з крику.

— Ми прокляті, ми прокляті! — торочив своє Рудий Перен. — Ганьба Готьє Мальре, він учинив блюзнірство!

— Упадіть ницьма і бийте чолом у землю! — кричав Жоно в релігійній нестямі. — Бог милосердний і, може, зглянеться на вас!

Троє розбишак припали до землі. Картина була напрочуд кумедна. Поблизу копали могилу двоє грабарів. Подумавши, що то біснуваті, вони перехрестилися і подалися з цвинтаря в найближчий шинок випити чарку й розвіяти страх.

* * *

Одрі ледве дихав. Колен насилу відтягнув од нього дебелого капітана. Готьє не пручався, хоч і застогнав, коли його тіло впало на холодні кахлі.

Колен пригорщами зачерпнув води з кропильні, що стояла біля сходів, і щедро побризкав лице Одрі. Це подіяло. Незабаром ворохобник розплющив очі і щоки йому зарожевіли.

— Одрі, ти мене чуєш?

Рібекурець ледь кивнув головою.

— Тоді вставай мерщій. Вони можуть повернутися. Спирайся на мене!

Хлопець схопив його руку і поклав собі на плече.

— Спирайся ж, Одрі, спирайся дужче!

Розставивши ноги і весь напружуючись, він підтримував приятеля.

Той ступив кілька кроків. У вухах йому гуло, ноги не слухались.

Одрі здавалося, що Готьє Мальре виточив йому з тіла всю кров. Він здивовано глянув на поваленого велетня. З усіх, кого він знав, тільки Довгаль міг упоратися з такою горою м'яса і кісток.

— Як його звати? — спитав він у Колена.

— Готьє Мальре, він капітан королівської сторожі. А зараз тікаймо, поки не вдарили на гвалт.

Міцне здоров'я допомогло Одрі швидко прочуматися. Його подих став рівніший.

— А куди ми підемо?

Становище було скрутне, та ще й Готьє кожної хвилини міг сконати.

Та Колен, здавалося, все передбачив.

— Не гаймося. Месір Етьєн Марсель зараз на раді в ратуші. Це на Гревському майдані, за Малим мостом. Ми попросимо в нього захистку.

— Ти вірний товариш, Колене! Зробимо по-твоєму!

За кілька східців від них лежав закляклий з жаху Жан Кузен. Він боявся навіть поворухнутись і кусав губи, щоб не застогнати. Але побачивши, що Одрі і Колен зникли в глибині церкви, він поповз до ризниці. На саму думку, що йому доведеться перебувати кілька годин тут наодинці з мерцем, в Жана Кузена немовби виросли крила. Але сили зрадили його, і вже біля хорів, де блимала лампадка, зір йому потьмарився, маленький вогник став огненною кулею, і він зомлів.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Етьєн Марсель відійшов од високого бюрка, коло якого він працював, і звичним рухом розправив складки свого довгого вбрання. У грубі тріщали дубові поліна, але їхнє полум'я не зігрівало прево. Ось уже кілька день він нездужав: мороз проймав його до самих кісток, а в

жилах холола кров. Йому здавалося, що вороги повільно труять його, і він тільки надійним людям доручав готувати їжу.

«Я мушу берегтися, щоб не померти раніше, ніж мені призначено,— думав він.— Я не боюся смерті серед білого дня, але мене лякає удар у спину вночі». Горда свідомість свого високого обов'язку підтримувала його в такі хвилини слабості. Чого вартий був дофін у Комп'єні з своєю порожньою скарбницею проти нього, голови паризьких корабельників, що розсилали свої навантажені судна в Ліон, Бове та в міста Фландрії? Щоб зміцнити торговельну могутність Франції, потрібен мир. Без нього ані торгівля не розквітне, ані законність не зміцниться. Країною правують королівські радники. Треба звільнитися від пазурів сеньйорів, землевласників та марнотратників при дворі.

«І чому тільки Карл Наварський відмовився правити королівством?»

Марсель підійшов до високого вікна. Гревський майдан був безлюдний. Води Сени несли галузки й кору дерев із верхів'я, де перевізники розвантажували баржі з дровами. Тінь від шибениці, спорудженої на майдані, під промінням сонця, що тільки-но сходило, лягала аж на прибережні будинки.

Марсель кинув погляд на заріччя, де панував більший рух. На мосту угледів дві чудні постаті, які вразили його. Високий обшарпаний чоловік, незвичайно одягнений, помалу чвалав, спираючись на плече молодикові, що мав у правиці лука.

«Не завадило б підрахувати, скільки зброї має на руках кожен парижанин»,— подумав прево, повертаючись до робочого столу. Звідусіль оповіщали про дедалі голосніше ремство дрібного люду. Ремісники обурювалися дорожнечею і вимагали вжити гострих заходів проти спекулянтів. Прево поклав собі порадитися з П'єром Жілем — його городяни вельми шанували. Етьєн теж цінував його за щирість і тверду вдачу.

Голосна сварка урвала його роздуми. Він почув дзвінкий молодий голос і на відповідь йому погрози сержанта Жана Купрі, начальника сторожі ратуші. Усі підлеглі пильнували суворого наказу, що забороняв турбувати прево в години роботи. Марсель із серцем кинув сувій пергамену.

— Вуха ти маєш, як двері, сержанте, а не хочеш навіть вислухати,— казав той самий молодий голос. (Гучна луна невиразно повторила його слова).— Мій батько маляр на Писарській вулиці. Я не якийсь там безпритульний заброда.

— Ах ти ж пуцьверінку! — кричав Жан Купрі, не тямлячись із гніву. — Месір Марсель має справи куди важливіші, аніж слухати твого селюка!

Прево почув глухий удар. Зацікавившись пригодою, він підійшов до вікна.

Етьєн відразу пізнав чоловіка і хлопця, яких помітив на мосту.

Але те, що він побачив, було таке несподіване, що прево, хоч який був заклопотаний, зареготав. Закутий у лати гладкий Жан Купрі борсався на бруківці, неначе перекинутий на спину хрущ.

— Ого, та він молодець нівроку! — пробурмотів прево.

Селянин у шкуратяній камізелі випручувався з рук чотирьох чи п'яти вартових, що обсіли його, а підліток, задерши голову і зазираючи у вікна, гукав щосили:

— Месіре Етьєне! Месіре Етьєне!

— Чого тобі? — висунувшись у вікно, запитав прево.

— Дяка богові, ви мене почули, месіре! Прийміть нас негайно! Ми маємо багато чого вам сказати. Одрі прийшов з берегів Уази, щоб розповісти вам про злидні бідного люду, а я, здається, допіру вбив у церкві Святого Северина капітана королівської сторожі!

Етьєн Марсель подумав, що він не дочув. У кожному разі, так розмовляти не можна було.

— Гей, ви там, годі чубитися! Чуєте, щоб вас чорти взяли!

Прево довелося крикнути ще й удруге, бо супротивники в запалі не переставали духопелити один одного. З вікон визирали цікаві, і вже давалася взнаки запальна вдача парижан. То ті, то інші під'юджували котрусь сторону.

— Ану, Купрі, проведи до мене тих двох завзятців, що в такий дивний спосіб домагаються аудієнції!

* * *

Етьєн Марсель показав прибульцям на ослін, що стояв проти бюрка. Колен ніколи не бачив прево так зблизька.

— Ти син маляра Лантьє? Поясни мені, чому ти наробив такого галасу під моїми вікнами?

— Месіре, мого товариша послали до вас рібекурські селяни. Тож вислухайте його, а не мене.

Але Марсель рішучим жестом перебив його:

— Я потім пильно вислухаю і твого товариша. Але спочатку розповідай ти. Якщо маєш що розповісти.

Колен розказав про все, що сталося, відколи він здибав Одрі в церкві Святого Северина. На прикрій пригоді з королівськими лучниками він зупинився докладніше.

— Месіре, я вельми жалкуватиму, якщо помре Готьє Мальре від моєї руки, але інакше я не міг зробити.

Етьєн Марсель подзвонив у дзвінок, і відразу ввійшов сержант Купрі, котрий мав завжди стояти коло дверей.

— Візьми з собою ще двох солдатів і біжи якнайхутчіше до церкви Святого Северина. Там ви знайдете людину, що, може, вже мертва. Обережно перенесіть її до сусіднього будинку і попередьте мого лікаря.

Сержант притьмом побіг виконувати наказа.

— А зараз надійшла черга говорити й тобі, — звернувся прево до Одрі. — Отже, ти прибув з берегів Уази, щоб побачитися зі мною?

Ворохобник відкашлявся. Прево бентежив його більше, ніж загін лучників.

— Так от, монсеньйоре. Хлібороби Рібекура страждають від утисків. Сеньйор забирає в них збіжжя й солому, свині й кури. Все, що лишається, плюндрують і палять англійці, а дофінові загони виїжджають із Комп'єна переймати корів, що їх бідний Жак хоче сховати в лісі. І таке скрізь, від Бургундії до Соми, монсеньйоре. Іноді селюк підставляє спину, а деколи й показує кулака. Рібекурці радили в лісі раду, а відтак сказали мені: «Іди в Париж, Одрі, і постарайся побачити Етьєна Марселя. Треба благати його, щоб він допоміг нам звільнитися». Всі селяни Уази пристануть до вашого війська, монсеньйоре.

Тонкий палець прево тихо вистукував по бюркові.

— А дофін знає, чим невдоволені і чого прагнуть люди з Уази?

— Комп'єнському дворові тричі байдуже до сподівань народу, монсеньйоре. А проте дофінові слуги сполохалися, коли їм дав знати якийсь запроданець про мій від'їзд. Вони навіть пробували вбити мене. Дофінові радники не хочуть, аби в Парижі було відомо, що відбувається на берегах Уази.

Етьєн Марсель був глибоко вражений словами Одрі. Бо ж і він, керманич найбільшого міста в королівстві, не знав, що коїться за мурами Парижа. Як і всі найбільші діячі того часу, хоч би які розумні вони були, прево виявляв глибоку зневагу до землі-годувальниці, і кріпаки, що порпалися в ній, важили для нього менше, ніж бидло. Проте, бувши досвідчений політик, він збагнув, що дофінові не дуже до серця колотнеча в найбагатіших провінціях Франції. Про це слід подумати.

— Ми докінчимо нашу розмову згодом, — сказав він. — А поки що вам ліпше не виходити з ратуші. Їстимете разом з вартою.

— Месіре, треба попередити мого батька...

— Я подбаю про це. І не дай боже померти месірові Готьє Мальре, а то єпіскопський суд накаже мені вигнати тебе з Парижа.

Кощава рука на мить лягла на рамено хлопцеві.

— Але ми залагодимо цю справу, та й не тільки цю. Заприсягаюсь, що Готьє Мальре не скоро захоче кувати змову на паризький люд.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Готьє Мальре не вмер. Він був живучий, мов та кішка. Менш ніж за тиждень він уже став на ноги — живий, але ув'язнений. В тюрмі Пті-Шатле йому вчинено допит у присутності Марселя. Капітан коро-

лівської сторожі не подався під тортурами. Він тільки люто лаявся, коли кат забивав дерев'яні заплішки між його затиснені в диби коліна і кров так і чвиркала навколо.

— Хто твої спільники? — допевнявся прево. — Назви, і ти будеш вільний.

Месір Готьє корчився в путах, але не хотів відповідати. Здавалося, фізичний біль не владний був над цим велетнем. По тригодинній муці він назвав Рудого Перена, але прево не цікавила така дрібнота. А проте він наказав арештувати Перена і запроторити в якусь тюрму. Однак Рудого не могли знайти ані на вулиці Горлорізів, ані деінде. Була підозра, що, прочувши про арешт начальника, він пристав у Понтуазі до війська Карла Наварського.

— Хто з дофінових людей ховається в Парижі? — допитувався Етьєн так само вперто, як в'язень мовчав.

Зовсім знесилений тим змаганням, Готьє Мальре волів знепритомніти.

— Почекаємо до завтра. Вранці ти забалакаєш! — спокійно мовив Марсель.

Кат та його помічники дивились услід прево. Його довга тінь хиталася під похмурим склепінням. «Він витерпів би мордування так само непохитно, — подумав кат і здригнувся. — Леле, які важкі настали часи!»

Прево міг щохвилини похитнутися на своєму п'єдесталі, тим-то кат на тортурах капітана королівської сторожі не виявляв увесь свій хист. Дерев'яні диби, що стискали ноги катованому, не були цього разу припасовані щільно, тож кістки лишились цілі.

Тільки-но в похмурих лабіринтах затихла луна від ходи прево, месір Готьє обережно розплющив очі.

— Хай тобі чорт, йолопе, зніми ж із мене швидше ці диби! Вони важать не менш, ніж сто фунтів кожна! Я вже думав, що гину, а той дурбас гатив по заплішці так, ніби здавна гострив зуби на мене.

— Присягаюсь головою, месіре Готьє, ми не могли інакше, — виправдувався кат. — Прево не зводив очей з моїх рук, і я тремтів на думку, що він помітить, як ми дуримо його.

— Ти тремтів за свою шкуру, Йоганесе. Заклинаю рогами сатани, ти скоро звільниш мене?

Чоловік у чорному заходився розв'язувати попруги на колодках.

— А завтра, месіре... Чи ж пощастить мені обдурити прево?

Готьє мало не пробалакався, що завтра він буде далеко, але вчасно стримався. У такі тривожні часи, коли навколо була зрада, найменша необачність могла поламати все.

— Завтра... завтра. Маємо ще цілий день, Йоганесе.

Ввійшло двоє вартових і тюремник, щоб забрати колишнього капітана.

— Та ну-бо в біса, Вінценте і Лямармоте! Годі вам кривитися! Дайте-но мені спертися на ваші плечі. Незабаром я знову буду вашим начальником.

Та хоч вартові і підставили плечі, хвалькуваті слова месіра Готьє, очевидячки, не переконали їх.

Капітан сперся на них і пішов, насилу волочачи ноги. Позаду стелився кривавий слід.

Кат і його помагачі поралися коло свого страшного причандалля. Їхній робочий день кінчався.

Рано-вранці, коли тюремник у супроводі варти відчинив двері до тісної камери, месіра Готьє там не було. Вночі пташка полетіла.

Хто допоміг утекти, так ніколи й не довідались. Слідство провадив сам Марсель і нахвалявся віддати сторожу в руки катові. Але ніхто нічого не бачив і не чув, ніби Готьє Мальре — двісті фунтів кісток і м'яса — раптом випарився в повітря.

А Марсель ще́ раз переконався, що його влада була аж ніяк не міцна. За фасадом запроваджених від нього установ крутилася далі стара машина.

* * *

Колен та Одрі розлучилися під арками міської ратуші незадовго перед знаком гасити вогні. Ту хвилю, коли їхні шляхи мали розійтися, вони ще більше перейнялися глибоким почуттям приязні, що єднала їх. Відповідь Етьєна Марселя на прохання рібекурських хліборобів була ухильна. Обтяжений клопотами про Париж, озлоблений труднощами керування, крамарський старшина говорив дуже красно. Він доручив Одрі передати селянам з берегів Уази, щоб вони таки сподівалися. Наговоривши гарних речей, він ткнув у жменю Одрі два екю[1], а Коленові звелів повернутися до батька, бо той уже не міг його дочекатися.

Одрі поклав руку на рамено хлопцеві, як першого дня їхньої зустрічі.

— Ну, Колене, не треба журитися. То тільки жінки, коли розлучаються, труть очі і пхикають. Ми, певне, вже не побачимося, але я довго про тебе пам'ятатиму. А зараз мені треба вибратися за браму, поки не погасли вогні.

— А що ти скажеш своїм краянам?

Одрі знизав дужими плечима.

---

[1] Екю — срібна французька монета

— Я їм скажу: не сподівайтеся на багатирів. Якщо ви хочете волі, візьміть лука й стріли, ідіть у ліс, оберіть собі мудрих і хоробрих ватажків і живіть як вільні люди поки світ сонця. Краще померти молодим з гордо піднесеною головою, аніж дожити до старості, гнучи спину під киями. Прощавай, Колене, і хоч вряди-годи згадуй Одрі, який тебе дуже полюбив.

Бунтар рвучко обернувся і пішов геть, не оглядаючись. Колен стояв на місці, аж поки міг бачити, як метлявся при боці Одрі шкуратяний сагайдак. Пекуча сльоза спливла йому по щоці.

Думаючи про Одрі і наступну зустріч з батьком, він і не помітив, як добіг до Малого мосту й опинився перед батьківською майстернею саме тоді, коли Ламбер засував двері на дубовий засув. Підмайстер радісно скрикнув. На його гук вибігли Лантьє та його приятель, бляхар, чудовий майстер Гієме́н Дансе́ль. Дансель мав одну пристрасть —навчав птахів і примушував солов'їв співати взимку під вікнами Лувру.

Колен полегшено зітхнув: він боявся зустрітися з батьком віч-на-віч. Марна тривога. Побачивши сина, старий Франсуа відразу ж забув свій гнів і міцно обняв хлопця. Він палко стискав сина в обіймах і водночас картав його:

— Ох, Колене, ти мене на той світ заженеш. За два дні моє волосся посивіло більше, ніж за десять років. Мені вже бачилося, що тебе поколесовано, задушено, повішено на Гревському майдані! Який лукавий підбив тебе на таке діло! Ті лаяли тебе, а ті хвалили. Я дізнався, що прево тебе оборонив, і від Малого мосту аж до рогаток тільки й розмов, що ти врятував наше місто. Але я не знаю, що скажуть завтра. В мою майстерню прийшли люди з церкви Святого Северина і почали правити з мене п'ятнадцять ліврів, щоб стерти кров, яку ти пролив у святому храмі, а гроші ті мають піти на покутницькі відправи. Але, здається, месір Готьє Мальре, хвалити небо, вже оклигав.

— Про мене, то ліпше б він помер! — пробурчав бляхар.

Повернення Колена звернуло увагу сусідів, і маляр поквапився повести сина в майстерню. Гіємен Дансель гупнув кулаком об стіл.

— Гей, Лантьє, а зараз почастуй нас вином, та вибери найкраще! З такого клопоту в мене пересихає в горлянці, як у спеку.

Франсуа Лантьє взяв сина за плечі.

— Що було, те загуло, Колене. Може, тобі й треба було так повестися. Але для твого добра, так само як і для мого спокою, нам на деякий час доведеться розлучитися. Боюсь, що в Парижі скоро почнуться чвари. Ти поїдеш у затишніше місце, за двадцять льє звідси. Я пошлю тебе до мого брата Луї, що піклуватиметься тобою, як рідним сином. На кінець тижня Гіємен Дансель вирушить у справах до Бове, і ти дійдеш з ним до Сен-Ле-де-Серана!

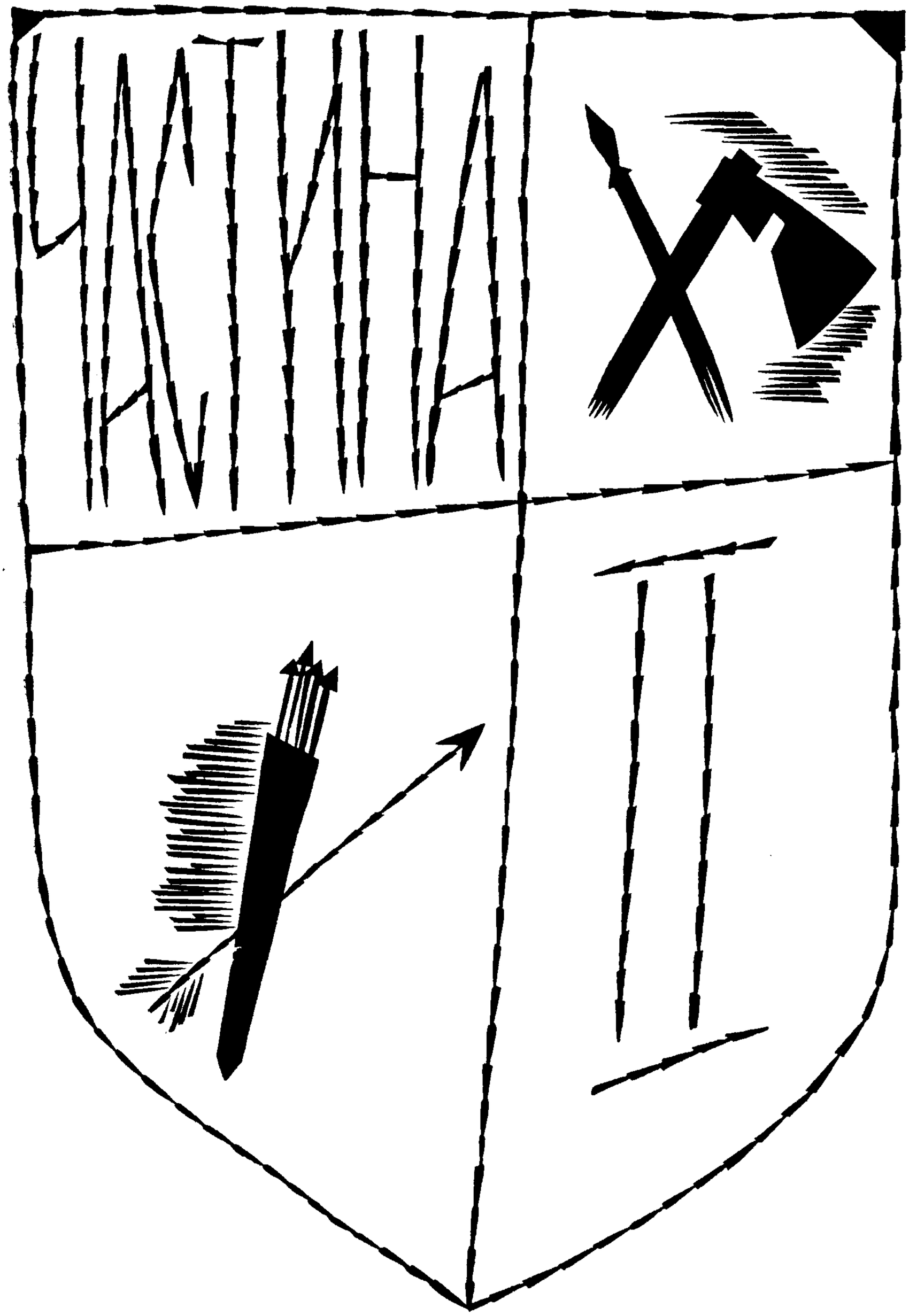

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Колен та його супутник зупинилися край узгір'я, вражені величчю краєвиду, що постав перед ними. Пуща покривала схили горбів обабіч долини Уази. Поміж зеленого з металевим полиском листя буків та ясних заростів ліщини темними плямами вирізнялися шапки дубів. Де-не-де в тому зеленому морі, що кучерявилося аж до обрію, виростали в блакитне небо, мов сторожа, столітні берести. Два ряди тополь підкреслювали гордовитий закрут річки, повитої срібним маревом. У сазі, порослій з берега очеретом та осокою, жирувало з півдесятка звірят із довгастим тулубом, укритим брунатним хутром.

— То бобри? — запитав Колен.

— Ні, видри, їхні двоюрідні сестри. Вони жеруть ситих линів та коропів і спустошують річкову глибінь не згірш, аніж англійці Францію. Ховаймося, Колене, ховаймося! Ти чуєш тупіт копит?

Похапцем звернувши з кального шляху, поораного дощами і коліями, вони причаїлись у гущавині.

Незабаром показалося семеро вершників, що мчали учвал. На них були кільчасті панцери й англійські шишаки. Колен не міг очей відвести від капітана, що вів перед. У всій його плечистій кремезній постаті знати було брутальну силу і водночас спритність. Хлопець відчув до нього відразу, ба навіть ненависть. Аби йому прожити хоч і сто років. то й тоді б він не забув, з якою самовпевненою зухвалістю той чужинець толочить французьку землю.

Вершники вже зникли за поворотом, а Колен усе ще леліяв мрію про помсту. Гіємен Дансель обережно поклав йому руку на плече, щоб повернути його до дійсності.

— Ох, і чому я не маю лука, Гіємене! А то б той гладкий годон наївся пилюки!

— Там більше багна, ніж пилюки, — мовив добродушний майстер,

сумно усміхаючись. — Як прикро, що нам доводиться ховатися на своїй рідній землі! Замість ладнати військо на Париж, дофін краще б вимів із країни всіх отих чужоїдів, що ситішають на нашій кривавиці.

— А те село на березі Уази вони теж загарбали?

— Не знаю, не варто туди заходити. Я не раз був там раніше. Село зветься Бомоном. Колись такої пори навкруг уже зеленіли лани вівса й пшениці, а тепер он бач лишились незасіяні. Рілля заросла дроком, і з димарів не курить. Кажуть, горопашні вілени ховаються у лігвах, як вовки або ведмеді.

Колен хотів був розповісти про Одрі, сміливого бунтівника, та про його стрільців, що зневажають усі закони, але вчасно схаменувся. Плохий Дансель любив розводитись про непокірних і картав усіх, хто різними хитрощами обдурює уряд. Під час їхньої небезпечної мандрівки Гіємен не раз шкодував, що залишив Париж. Його підбадьорювала лише сподіванка на великі замовлення, бо він далеко за межами столиці зажив слави доброго майстра. Але він глибоко зітхав, підраховуючи, скільки льє йому доведеться переміряти, перш ніж він дістанеться до багатого міста Бове́.

Продираючись крізь чагарі, мандрівники спустилися до берега Уази, залишивши праворуч Бомон, над яким стояв присадкуватий замок, оперезаний грубезними мурами.

— Ми зараз з'їмо по окрайцю хліба і розійдемося, Колене. Далі нам з тобою не по дорозі. Бове вже тільки що не видно, а тобі треба йти аж до вершини Уази. Звідси берегом добрих чотири льє до Сен-Ле-де-Серана. Понад річкою йти довше, але безпечніше. Ти минеш села Бора́н і Пресі́, а потім буде містечко, де живе твій дядько. Сонце он уже як високо. Якщо ніч заскочить тебе в лісі, ляж десь у балочці і спокійно чекай ранку. Між Пресі і Сен-Ле ти побачиш праворуч галявину. Її називають Буковим Хрестом. Ти взнаєш її по розбитому блискавкою дереву, воно стоїть якраз посередині.

Присівши на камені, вони похапцем з'їли по шматку черствого хліба з цибулею.

Колен тепло попрощався з бляхарем. Він не боявся йти сам у цьому величезному лісі. Вузенька стежка бігла берегом у затінку високих дерев. У рясному гіллі щебетали пташки, і їхній різноголосий хор тішив хлопця. Часом він зупинявся, дослухаючись до голосного стукоту дятла, штудерного висвистування довгохвостої синиці або підпадьомкання перепілок, що вітали сонце.

Легенька торба не муляла Коленові плеча, і він ішов легкою ступою. Подекуди після поводі ще стояли ковбані, і їх доводилось минати. З очерету, де роїлося таємниче життя, пронизливо крякаючи, вилітали стурбовані норці й водяні курочки. Колен дивився на все те, а думав про своє. А що як із зелених нетрів вийде раптом Одрі і запро-

Незабаром показалося семеро вершників, що мчали учвал.

понує пристати до їхньої ватаги сміливців, які не визнають закону? Певно, що Колен не вагаючись пішов би за ними. Хіба добрий ясеновий лук не вартий усіх едиктів[1] на світі? Та ще аби знаття, як зустріне свого незнайомого небожа Луї Лантьє, котрий двадцять років воював під корогвами сенешаля[2] Шампані і дістав у нагороду за вірну службу хутір і землю, вільну від податків та чиншу. Маляр Лантьє ледь пам'ятав свого старшого брата. Він казав, що то був владний, похмурий і водночас добросердий чоловік. Але чи лишився він такий самий по стількох роках?

Сонце вже стояло на вечірньому прузі, коли хлопець крізь дерева побачив халупи Пресі, розташовані півколом у зеленій луковині Уази. Рідкий ліс поступився місцем ліщині, а вже далі йшла орна земля. Вигляд тих нивок, облямованих терником, прикро вразив хлопця. Там, де раніше вітер котив хвилі колосся, порозросталися бур'ян та будяки. Подекуди ще бачити було сліди давніх борозен, що скидалися на шрам — тільки вони й свідчили про людську працю.

Коли Колен добувся до села, серце йому стислось. Позападалі, діряві солом'яні стріхи, зруйновані огорожі, пориті двори волали про злидні й занепад. Церковна дзвіничка, наїжачена риштуванням, стирчала, немов обгризений кістяк, почорнілий під дощами: видно було, що будівельники враз покинули свою роботу.

Чорний здичавілий кабан, опустивши рило, протрюхикав через обору і зник у чагарях. Тільки-но він щезнув, як край шляху показався дід у драній сорочці й штанях, що світилися на колінах. Босий, якийсь пелехатий, з кудлатою бородою і блискучими очима, він був схожий на божевільного з почту смерті, що їх малюють художники на цвинтарних мурах.

— Ти часом не бачив, куди побіг чорний кабан? — спитав дід Колена.

— Подався он туди в хащі, — відповів хлопець, показуючи на колючі кущі.

Старий журливо стенув плечима.

— Земля, небо і пекло — все проти нас. А ти ж куди, хлопче? На дорогах тепер дуже небезпечно. Наші жінки й діти всі ховаються по лісах.

— Я йду в Сен-Ле-де-Серан до свого дядька Луї Лантьє.

— Я знаю Луї. То славний чоловік, дарма що заможний. А ти здалеку? Ти не здибував солдатів?

— Я з Парижа.

— З Парижа? Та невже? Я чув, що парижани вигнали дофіна

---

[1] Едикт — королівський указ, що має особливу вагу.

[2] Сенешаль — у середньовічній Франції урядовець, який чинить суд в окрузі.

й утворили комуну. Добре діло зробили. Кажуть, Етьєн Марсель стоїть за народ і хоче звільнити все королівство. Якщо це правда, то ми підемо за ним і спалимо замки, бо від них усе наше лихо. Поглянь, синку! У нас уже не сіють, не жнуть. Поле забур'яніло. Скрізь никають англійці. Наварці й німці, королівські найманці, теж плюндрують, палять, убивають. А після того наброду приходять ще й сеньйори, всі оті де Сір, де Крамуазі, де Клермон, та й собі товчуть нас під ребра і вимагають: «Віддай хліб! Віддай свині! Віддай корови!» А ми вже не маємо що віддавати.

Він аж засапався і насварявся кощавими кулаками в небеса, ніби бачив на овиді четверик коней з Апокаліпсису[1], що несли руїну, голод, жах і смерть. Він уже забув про Колена. Випроставшись, міцно впершись ногами в землю, він іменем злидарів проклинав на віки вічні всіх можновладців.

— Начувайся, погане поріддя! Жак Простак візьме мотику й серпа! У наших лісах ще не перевелися дуби, щоб руйнувати ваші звідні мости і прохромлювати мури. У наших вогнищах ще не перевівся жар, щоб підпалити трут і з димом пустити ваші дозірні вежі!

В його голосі чулася така лють і сила, що Колен затремтів. Тільки зараз він як слід усвідомив те, що розповідав йому Одрі. У темних хижах, у лісових сховах клекотів несказанний гнів, що достигав під гірким промінням страждання і несправедливості.

— А у вашому селі чоловіки мають луки й стріли, діду? Мій друг Одрі у Рібекурській окрузі підняв людей і дає відсіч англійським лучникам і королівській сторожі.

Тьмяні очі старого втупилися в Колена. Він, здавалося, не второпав, що його питають.

— Чоловіки? Які чоловіки?

— А з вашого села. Чи порахували вони свої стріли і підтягли тятиву луків?

Ясна усмішка осяяла темне дідове лице.

— Луки й стріли сховано в хащах. Тепер це єдине наше добро, і ми пантруємо його так, як колись пантрували жито та ячмінь. Чуєш... — Він притишив голос, наче боявся, що хтось його підслухає.— Чоловіки з нашого села уже три дні як живуть там. — Він показав пальцем на ліс. — У неділю, по вечірні, озброєна челядь сеньйора із замка Крамуазі напала на село і зайняла останні три корови. Тоді наші засіли в лісі на дорозі, що провадить у Сен-Ле, вбили стрілами трьох челядників і серед метушні погнали забраний товар. Відтоді вони переховуються в лісі, бо сеньйор де Крамуазі поклявся перевішати всіх чоло-

---

[1] Апокаліпсис — книга християнського Нового Завіту, що пророкує «кінець світу».

віків і живцем спалити разом з хатами жінок, старих та дітей. От яке в нас лихо! А кюре нас усіх прокляв...

І дід верескливим голосом почав передражнювати попа: «Лихо вам, безбожники! Небо розступиться, і блискавки спопелять вас! Вічно вам горіти в пекельному полум'ї!» Потім додав звичайним тоном, що священик покинув їх і подався в замок Крамуазі.

— А хіба ви, діду, не боїтеся помсти сіра де Крамуазі, що лишилися тут самі на певну смерть?

— Я вже старий. Смерть і так прийде по мене, коли настане мій час. Треба, щоб у Пресі була бодай одна жива душа. Я пильную, щоб не погас вогонь у церкві, підливаю оливу в лампадку. Коли ті паливоди повернуться знову, я вдарю у дзвін і попереджу наших у лісі. А потім піду без остраху на спис, хай проткне мене.

— Мені до вподоби ваші слова, діду. Чи можу я стати чимось вам у пригоді?

— Йди своєю дорогою, хлопче, і, хоч куди б ти прийшов, зацитькуй боягузів і панських лакуз. То не бог насилає нам лихо, а сеньйори. І коли залунає дзвін, приставайте до людей, що не подаються перед ворогами. Настала година Жаків!.. Настала година Жаків!

З борозни знявся в небо жайворонок. І аж ген між легких хмарок залунали його химерні переливи, немов шріт, дзенькаючи, сіявся над пусткою села.

— Іди, хлопче. Спів жайворонка попереджає про небезпеку. Жайворонок — дитя полів. Він боронить хліборобів. — Несподівано старий штовхнув Колена в спину. — Ходи і слухай поклик серця. Сьогодні вночі в лісі коло Сен-Ле зберуться чоловіки з усіх навколишніх сіл. Їхні слова пролетять крізь хащі, немов табун птахів. Ті слова будуть із криці й ніжності. Смерть і справедливість! Настала година Жаків!

Він говорив урочисто, ніби проказував священні псалми, але той звук і зміст його слів таїв у собі дивовижну силу. Він пішов у вечірні сутінки, ніби знову забув про хлопця. Його тінь злилася з темними нетрями. Колен протер очі, ніби не йняв віри тій зустрічі.

— Може, я сплю і все те мені примрілося? — пробурмотів він.

Але на м'якому розгрузлому від дощів грунті лишилися сліди босих ніг.

Лагідне повітря пахло любистком. «Бігме, переночую в лісі, а ранком добудуся до Сен-Ле, — подумав хлопець. — А сьогодні обійдусь без розпитувань дядечка Луї».

Невдовзі він помітив хрещатий бук, обпалений блискавкою, і, натомлений, скрутився калачиком унизу, між двома грубими коренями. Над верхів'ями дерев, як золоті цвяшки, блищали на темному небі зірки. Колена зморив міцний сон.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Сен-Ле-де-Серан прихистився в закруті Уази, мов гніздо у високій траві. За пасмугою нивок, на узліссі, звивались брунатними стьожками три путівці. Поступово вони губилися в темних хащах. То був, певно, найбільший ліс Франції. Він тягнувся на п'ятдесят льє від передмість Парижа аж до самої Лотарінгії. І всюди, від Бове до Лаона, його називали Уазьким лісом. До нього входили округи Куе, Ліг, Комп'єн, Ерменонвіль і Шантільї. Щоправда, село Крейль оточував Алатський гай, а Клермон — Гезький, але то були місцеві назви. Загалом Уазький ліс був залишком великого Герцинського пралісу, що колись укривав між Маасом і Дунаєм пів-Європи.

Біля великих селищ це зелене море було продірковане прямокутниками ріллі і пасовищ. Річки стримували навалу дерев, замкові вежі і церковні дзвіниці здіймалися попід небеса, але ліс-звитяжець, поминаючи міста і перепони, поглинав тисячі сіл і виселків і душив у своїх нетрях. Навіть зима була неспроможна вирвати села з його цупких обіймів. Міцний непрохідний мур стовбурів, плетиво гілля, густа зелена запона ховала і селища в долинах, і замки на горбах. Сухий зимній вітер з півночі шугав димом до верховіття дерев, а потім випадав сніг, засипав ліси й поля, хати й халупи, і протягле вовче виття робило ту мовчанку ще глухішою і безмірнішою.

Село Сен-Ле-де-Серан налічувало ледве сто дворів. Убогі хатки тулились коло гарно мурованої каплички, що біліла своїми стінами на сірому тлі. При кожній садибі були квадратові городи, обсаджені глодом. Вальковані хатки під соломою похилились, немов ті баби. Низький отвір у стіні правив за хід, а вузенькі віконця скидалися на стрільниці.

Свині бабралися в купі гною посеред нерівного подвір'я, подекуди з грунту прозирали гострі крем'яні гребені.

Розташована на відшибі садиба Луї Лантьє була схожа на фортецю. Грубезний зубчатий мур оточував двір, стайню, гарман, дровітню, винотоку і великий город, що його порав сам господар. Зарічок Уази обмивав зі сходу підмурок, і той природний рів ще більше додавав войовничої суворості всій будові.

Мирних часів з горба, що підносився над садибою, видно було, як пораються селяни. Пастухи гнали череду на узлісся, хлібороби або пололи городи, або косили траву, або гребли сіно — як на яку пору. Жінки пряли на порозі, діти бавилися під берестами на майдані. Але того травневого ранку життя, здавалося, зовсім завмерло. Легкий вітерець, прилинувши з узгір'я, кружляв над селом. У чистому небі клепали жайворонки. Великі сині бабки пурхали над очеретом. Днина мала бути погідна, а Сен-Ле-де-Серан так і стояло безлюдне. Можна

було подумати, що за одну ніч якась таємнича хвороба передушила всіх людей. У хліві замукала недоєна корова. Тихо прочинились двері, обійстя перейшла з дійницею селянка, припадаючи до стіни, і з її ходи і рухів знати було той самий неспокій, що повис сьогодні над усім селом.

Луї Лантьє розчинив віконницю, що затуляла вікно в світлиці, і жадібно вдихнув струмінь свіжого повітря. Вставши з ліжка, він одягнув грубі ногавиці і поверх них — полотняну сорочку. Хоч колишній капітан мав уже шістдесят років, а на вигляд був ще бравий. Показний, широкоплечий, рожевощокий, він і досі зберігав військову поставу і зовнішню твердість, але погляд очей мав лагідний, аж дивний у солдата, загартованого в численних битвах. Усі, хто знав Луї Лантьє, завжди дивувались тій суперечності.

Стрілкувате вікно виходило в поле. На схилі горба в напрямі замка вже половіли жита, а на узліссі, ждучи коси, хилились додолу трави під кожним подихом вітру. Але на полях і пасовиськах не було того руху, який щоранку тішив хазяйське серце Луї.

Пойнятий наглим острахом, він накинув на плечі вовняний каптан і мерщій спустився на брукований двір.

— Гей, Бартéне, Матьé, Берньé!

Голос його був стурбований.

— Іду, іду, хазяїне!

Лантьє узнав протяглу вимову Берньє і полегшено зітхнув.

Високий кощавий парубійко вийшов з хліва. В його скуйовдженому волоссі заплуталась солома. Поставивши під мур дерев'яні вила, він повільно рушив до хазяїна, ніби кожен крок, що наближав його до старого солдата, коштував йому великого зусилля.

— Що ви хотіли, хазяїне?

Голос наймита був такий напружений, що Луї Лантьє зрозумів: сталась неабияка пригода.

— Матьє мав уранці полоти жито, а Бертен досі не вигнав корів пастися. Скажи мені правду, Берньє, де вони ділися?

— Пішли до лісу разом з усіма нашими селянами. Там уже зібралися люди з Сен-Ле, Мельо, Крамуазі, Руселуá, Санлі і начебто навіть з Клермона в Бовезі, Нуатéля та інших місць.

Луї аж жаром обсипало. Берньє стояв і копирсав пальцем босої ноги шпарку в бруківці.

— От сіромахи! Почнуть волати в лісі про своє бідування, гукати: «Комуна, комуна!», гарячкувати, слухаючи премудрі речі балакунів, вимахувати вилами та косами. Але що вони можуть удіяти супроти війська сіра де Мельо та сіра де Крамуазі і тих вояків, що їх вишлють сеньйори Санлі та Клермон? Я знаю солдатів, Берньє. Вони, як залізне качало, пройдуть нашим краєм. Сила завжди на боці багатих.

Берньє підвів своє непоказне лице. Глибока зморшка переорала йому низьке чоло.

— Але ж скрізь стільки лиха, хазяїне!

Він вимовив ті слова з таким відчаєм, що Луї стало ясно: селян не зупинить ані обережність, ані острах.

— А чому ж ти лишився і не пішов з усіма?

— Щоб вас попередити. Наші селяни сказали мені: «Хазяїн Лантьє може нам допомогти. Він на нашому боці проти сеньйорів Крамуазі та Мельо. Збиратися біля Букового Хреста».

— Чому ж ти не збудив мене раніше?

— Ми ще встигнемо, хазяїне. Люди з Клермона і Бовезьких сіл ітимуть цілу ніч, тож їм треба дати перепочинок. А від нас туди не буде і льє...

Луї Лантьє вагався. Хоч своїм становищем він мало чим відрізнявся від дрібних феодалів, ті його цуралися, і, аби його заступник — сенешаль Шампані — був не такий могутній, сеньйори Крамуазі й Санлі давно уже позбавили б привілеїв старого солдата. «Ти родився хлопом, хлопом і помреш!» — якось кинув йому в лице Ангеран де Сір, володар Мельо. На відміну від багатьох щасливців, що їх ласкава доля вивела із злиднів, Луї не відмовився від свого походження і як тільки міг полегшував горювання хліборобів Сен-Ле-де-Серана, котрих жорстоко гнобив феодал. Краще ніж будь-хто він бачив силу і зажерливість сеньйорів.

— Веди мене негайно, Берньє. Поки на бурю ще тільки заходить, добра порада може стати в пригоді. Але скажи мені, кому в голову спала думка про такі великі збори?

Берньє здвигнув плечима.

— Хіба вгадаєш, звідки впаде перша крапля, як надходить злива, хазяїне?

— Свідчуся богом, ти філософ, Берньє! Ну, то ходімо, доки буря не розпалила всім голови.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Буковий Хрест з давніх-давен правив за місце сходів. Сюди вело багато стежок із Клермона, Крейля, Санлі, що їх утоптали селяни, розбишаки та прочани. Кругла галявина посеред лісу дістала таку назву від величезного бука, химерно спотвореного блискавкою. За п'ятдесят футів над землею дві одна проти одної розташовані грубі гілки творили з почорнілим і звуглілим стовбуром правдивий хрест, що не міг не вразити перехожих.

Колен не міг би сказати, скільки він проспав. Червонясте світло на

сході віщувало близький світанок, але зорі ще горіли ясно. «Скоро когут запіє», — подумав він, остаточно прокинувшись. Дивне почуття не покидало хлопця. Він ладен був заприсягтися, що в чагарнику хтось гомонів. Чи ж справді він чув якісь звуки, чи то йому примрілося?

Праворуч, поміж стовбурів, блимнув вогник. Колен затамував подих. Тільки розбійники ходять уночі з смолоскипами. Легенький вітерець доносив тупіт багатьох ніг — знати було, що наближається чимала юрба.

Колен гарячково міркував. Якщо розбійники стануть табором на галявині і злапають його, то можуть добре налупцювати або в кожному разі роздіти. Отож треба шукати кращого притулку. Зігнувшись, майже торкаючись руками землі, хлопець прокрався у густі кущі край галявини. Скоро Колен досяг перших кущів, як за десять туазів від себе почув хрипкий голос:

— Оно-но, йдуть, як на празник святого Жана! Але наші не всі ще тут.

— Цить, Бартелемі! — сказав хтось утомлено.

Ліс раптом ожив. Колен хутко зіп'явся на дуба, що ріс поблизу, і вмостився між гілками. Розсунувши важке від роси листя, він міг спостерігати, сам лишаючись непомітним. Вогонь смолоскипа освітлював чоловіків, що виходили з лісу, — вузлуватих синів землі, худих, із загрублими лицями, вбраних в однакові полотняні штани і благенькі каптани. Босі ноги твердо толочили землю, ніби карбували на ній горду волю тих людей. За першою лавою сунули інші, але темрява стояла ще така густа, що хлопець розпізнав лише невиразні тіні.

Селяни виходили на галявину і юрмилися навколо бука. Аж ось кроки стихли. Прибулі тихо гомоніли між собою. Колен пильно дослухався, але чув тільки окремі слова. Тим часом у пущі залунали інші голоси. Той, кого допіру називали Бартелемі, сівши під дубом, проклинав колючку, що загнав у п'яту.

— Та вгомонися-бо! Списоборці месіра Крамуазі скололи б тобі боки набагато дошкульніше!

— Зате моїм босим ногам легше було б іти по травиці...

— Ти кажеш, наші не всі ще тут? Люди з Мулена і Бас Кот мають надійти згодом...

— Довго ще чекатимеш тих страхополохів...

— Чи тобі заціпить, базіко? Чуєш, гілки тріщать? Це вони. Агов, хто з Мулена і Бас Кот — сюди!

Дужий голос, що, здавалося, вихопився з грудей велетня, перевершив гомін на галявині.

— Ми не з Мулена і Бас Кот, кумчику. Ми з Руселуа, але також не дамо себе скривдити!

Ці сповнені гідності слова ніби пробудили весь ліс. Сотні вигуків

злилися під зеленими верховіттями, і кущі затріщали так, ніби десятки вепрів піднялися з своїх лігов. Колен у своїм сховку прислухався до дивного перегуку. Кожна ватага називала своє село, і ті назви лунали, як виклик.

— Ми з Серана.

— А ми з Буазікýра.

— З Руаймóна.

— Ми із Сен-П'єра під Клермоном.

— Ми з Нуантеля, Беєваля, Крамуазі, Шалі, Монфонтена, Санлі...

— А ось і ми, клермонці з Бовезі...

Співучі назви сіл і містечок Бовезі лунали одна по одній тієї травневої ночі, ніби хто нанизував чотки.

Розгублений Колен ніяк не міг узяти до тями, що то були за такі велелюдні збори. Ті ж бо селяни, що прийшли з різних місцевостей, не могли належать до одної ватаги повстанців, як «вовки» Одрі.

Небо запалало, мов багаття, забарвивши у червоне верхи дерев, галявину і притихлу юрбу. З лісу надходило дедалі більше людей і прилучалося до гурту. Скільки їх тут було — тисяча чи дві? Простора галявина здавалася тісною. Сонячне проміння купало в гарячому багрянці голови і дужі плечі, притиснені одне до одного, наче колосся на ниві.

Колен умостився зручніше, щоб краще бачити. Нараз йому спливли на пам'ять слова Одрі. Ворохобник розповідав, як вілени покидають села і йдуть у ліси. Тож, певно, їх і сьогодні зібралося на те, щоб твердо сказати: годі терпіти насильну кривду. Який вогонь жеврів під тими впертими лобами, які звинувачення ладні були гукнути ті заціплені вуста? Увесь натовп дихав силою і відчаєм.

Нараз усі нашорошились.

Якийсь чоловік виліз на пень і обернувся лицем до юрби. Його простерті голі руки скидалися на крила вітряка. Очі, що гарячково блищали, зовсім не пасували до спокійного обличчя.

— Говори! — кричали йому звідусіль.

— Братове! Селяни й наймити! Ми тут зібралися на чорну раду.

В його голосі, що лунав далеко над юрбою, звучала щирість. Гіркі слова промовляли самі за себе.

— Як жменя насіння, підхоплена вітром, наш заклик досяг до найглухіших закутків на багато льє навколо. Вся округа довідалась, де й коли треба збиратися.

Він говорив повагом, щоб усі зрозуміли. Похнюпивши важкі від турбот голови, селяни прихильно слухали його.

— Селяни й наймити, брати-хлібороби! Ми живемо на землі гірше за собак.

Юрба загомоніла. Не одному тут спадала така думка, але це вперше її висловив чоловік такий, як і вони.

Він спритно скочив на пень.

Він говорив те, що було усім відоме, і його слова будили в грудях віковий гнів селян. Він говорив про селянські злидні і несправедливість, і його щирий голос бринів, як туга струна.

— Всі ми підвладні законові божому, але сеньйори, абати й челядь зробили його своїм законом і в його ім'я палять наші халупи, забирають урожай і гноблять бідаків. Прокляття їм!

Ремство, як вихор, вихопилося з грудей натовпу, і Колен усією своєю істотою відчув, як здригнулася юрба.

— Прокляття їм!

Ще ніколи проклін не вимовлявся з таким шалом, і кожен селянин розумів, що наближаються великі події. Той, хто говорив, висловлював потаєнні мрії кожного, і гнів, що палав у його серці, був відблиском загальної ненависті. Він підняв руку, і всі замовкли.

— Вілени, те що мені сталося вчора, може скоїтися з кожним із вас. Сір де Рантіньї захопив троє моїх дітей і роздав, мов кошенят. Можету віддав до абатства Мо, Ерманду — в маєток Клермона, а Франсуа, найменшого, — сеньйорові Крамуазі. Я ніколи їх уже не побачу.

Плач не дав йому говорити.

Коленові защипало в очах.

Над юрбою знялися кулаки, залунали голоси, що вимагали смерті гвалтівникові.

— Вони на глум прозвали нас Жаками, — провадив селянин. — То нехай Жаки нагострять вила, і після наших халуп нехай запалають їхні замки!

Промовець важко спустився з пенька. Горе, здавалося, придавило його своєю вагою... І тоді якийсь кремезний чоловік розсунув дужим плечем перші ряди слухачів. Клермонці поступилися йому з дороги і загукали:

— Скажи за всіх нас, Гійо́ме[1]!

Він спритно скочив на пень. Його ставна постать і відверте мужнє обличчя брали на себе всі погляди. Очі блищали під кущуватими бровами...

— Братове, — мовив він, — те, що ви чули, лише один приклад нашого безталання. Смерть нависла над нами. Незабаром увесь наш край стане пусткою і позаростає колючками. Король нас покинув, а сеньйори грабують. Невже ми довіку терпітимемо таку кривду?

— Ні! Ні! — закричали всі як один.

— Тоді добуваймо луки, вирубуймо кілки в лісі і боронімо наше вбоге добро! Оберемо ватажків з кожного села і всі гуртом відповімо силою на силу.

Селяни тихо гомоніли, радячись між собою. Цей чоловік сказав

---

[1] Гійом Каль (Карль) — див. передмову.

саме те, чого вони хотіли. Невдовзі його ім'я було вже у всіх на вустах. Його звали Гійом Каль, і жив він в околиці Клермона.

— Здається, він був солдатом і знає, що такі слова не кидають на вітер.

— Наслідуймо парижан. Вони прогнали дофіна, то чому ж нам боятися сеньйора? Париж нам допоможе. Кажуть, Етьєн Марсель любить простих людей.

Колен так палко заплескав у долоні у своєму зеленому гнізді, що селяни з Бас Кот, які надійшли, аж тепер помітили дивного дрозда і змусили його злізти. Він залюбки послухався, бо йому вже затерпли руки й ноги.

— Присягаюсь святим Ламбертом, моїм заступником, щось тут та є! — гукнув худорлявий парубійко з гачкуватим носом. — Чого б ото сидіти нагорі цьому халамидникові? Може, він сеньйорів слуга і підслухував нас?

— А й справді! — відповіло кілька голосів.

І не встиг Колен розтулити рота, як хтось із селян, височенний чолов'яга, підняв його вгору.

— Ходи сюди, пуцьверінку, ми тобі розв'яжемо язика!

І, несучи Колена на руках, велетень проштовхався крізь юрбу.

— Брате Гійоме, — сказав селянин, — цей шмаркач стежив за нами з дерева. Хіба він не повинен ще спати вдома у такий час, якби в нього не було задньої думки?

— Золоті уста маєш, товаришу, таж і ти прийшов сюди не для того, щоб бити поклони своєму святому! — сміливо відказав Колен. — Метре Гійоме Калю, я чув ваші правдиві слова. Дозвольте мені пояснити, як я тут опинився?

Гійом усміхнувся і допоміг Коленові вилізти на пень. Запала така мовчанка, що чути було, як шурхотять крильми голуби, кружляючи над деревами.

— Братове, я покинув Париж тому, що поранив стрілою Готьє Мальре, капітана лучників. Він був запроданець. Етьєн Марсель виправдав мене, а батько наказав іти в Сен-Ле-де-Серан... От і вся моя пригода. Всім серцем я з вами. Треба, щоб село порахувало ребра сеньйорам, Париж-бо прогнав дофіна!

— А як тебе кличуть і до кого ти йдеш? — запитав хтось із натовпу.

— Мене кличуть Колен Лантьє, а в Сен-Ле я маю дядька, на ім'я Луї Лантьє.

Вілени з перших рядів обернулися до хазяїна Лантьє, котрий ще відсапувався по швидкій ході.

— До вас небіж із неба впав, добродію!

— І він, як щирий парижанин, по слово до батька не бігає.

Здивований Лантьє вийшов наперед.

— То ти син мого брата Франсуа? Ану-бо ходи сюди й обніми мене, замість теревені правити!

— Залюбки, дядечку! Ми й так уже збурили шановні збори!

Гійом Каль звелів, щоб кожне село і кожне селище обрало собі ватажка.

Усі клермонці закричали:

— Ти наш верховода, Гійоме!

Хазяїн Лантьє, хоч як його намовляли хлібороби Сен-Ле, відмовився стати на чолі їх.

— Я вже старий, щоб швендяти лісами і до місяця збирати зграю, мов той вовкулака.

Ту хвилину вітер, що шарудів листям, доніс бовкання дзвона. Десь били на сполох.

— То дзвін Пресі, — похмуро сказав хтось. — Сір Крамуазі напав на наше село.

Одним стрибком Каль опинився біля бука і спритно, як вивірка, видерся на дерево. Всі голови повернулися до нього.

— Над селом уже знялася заграва. Пресі палає, мов смолоскип. Помстимося напасникам!

Той гнівний клич сколихнув збори. Все стихло, але була то тиша перед бурею, а потім із тисячі грудей вихопилося:

— Помстимося! Помстимося!

Гійомів голос загримів над юрбою:

— Підемо на Крамуазі і вимагатимемо відповіді!

Ніщо не могло тепер стримати той навальний потік.

— На Крамуазі! На Крамуазі! — підхопила юрба.

Людське море завирувало.

— Вони називають нас Жаками! — знову гукнув Гійом. — Тож уперед, Жаки!

Хазяїн Лантьє хотів утримати за плече свого небожа, але Колен викрутився. Старий солдат побачив, як він прошмигнув у перші лави.

— Царице небесна, — стиха сказав він, — захисти того шибайголову. Хіба в мене й так мало клопоту?

Ось уже останні лави поминули його. Він довго стояв на місці, слухаючи, як затихає в чагарях тупіт ніг.

— Який сьогодні день? — спитав він.

Почувши власний голос, він здригнувся.

— Ну от, я вже балакаю сам до себе. Ох, Луї Лантьє, встряв і ти в цю халепу. Отож візьми себе в руки.

І, наче щоб підтвердити свої слова, докинув:

— Сьогодні вівторок, день двадцять восьмого травня, року божого тисяча триста п'ятдесят восьмого.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Робер, володар Крамуазі, важкою ступою ходив з кутка в куток по великій залі замкової башти. Від кожного його кроку деренчали вітражі вузьких вікон.

— Не хвилюйтесь так, месіре, а то ще, борони боже, серце не витримає...

— Замовкніть, сеньйоре Бод д'Екіль! — гримнув хазяїн замка. — Ідіть геть усі! Чого вирячили очі! Геть! Кому я кажу! Як тільки капітан сторожі повернеться, негайно пошліть його до мене.

Він відчинив двійчасті двері і без довгих церемоній випхав на сходи зброєносця П'єра де Круа, стайничого Ферсена й капелана[1].

— Хай вас господь береже, месіре! — улесливо пробелькотів абат.

Двері хряпнули, ледве не прищикнувши йому великого вуграстого носа.

— Він мститься на нас, — зітхнув месір Бод. — До речі, Ферсене, який гедзь укусив уночі наших хлопів, що вони розбіглися?

Стайничий знизав плечима.

— Не знаю, але хай тільки лучники наздоженуть їх, вони їм дадуть гарту! Ви ж знаєте приказку, метре Бод: «Ти йому: «Добрий Жак!», а він тобі — кулак. Ти його в бік, а він: «Помагай біг!»

Зброєносець П'єр де Круа зайшовся реготом.

— Рука в месіра Робера важка для мужви. Тепер Жакам з Пресі доведеться про це згадати. Наші лучники підпалять там усі хати і заберуть худобу.

— Так їм і треба. Та мерзота добре нас підсіла в лісі. Треба нарозумити їх, полатати боки як слід. Не забудьте, месіре П'єр, попередити капітана Форжіє, що пан хоче його бачити.

— Я подбаю про це, месіре Бод, подбаю!

Втомившись кидатись, як той ведмідь у клітці, Робер де Крамуазі сперся ліктями на лутку вікна, яке відчинив подих свіжого травневого вітру. Гнів Крамуазі не вщухав. Багрові плями на лиці і налиті кров'ю очі свідчили про злість, що пекла йому груди.

— Я сам повішу трьох або й чотирьох, — гарчав він. — Покинути лани без мого дозволу!..

Господа Крамуазі скидалася водночас і на поміщицьку садибу, і на укріплений замок. Грубий фортечний мур оточував господарчі будівлі, вартівню і квадратову вежу, що була схожа на стиснутий п'ястук. Сеньйорові належала вся місцевість на шість льє навкруги, горбувата, з родючими, але твердими грунтами, які цілісінький рік батожив вітер. Чвари Крамуазі з Сіром де Мельо, чиї землі він спустошував, ви-

---

[1] Капелан — католицький священик при домовій церкві.

кликали навіть осуд єпіскопа Бове. Та на Крамуазі ніщо не діяло. Він жив, як той шуліка в своєму кублі. Крамуазі сіяв такий жах навкруги і мав замок на такій кручі, що помста сусідів його не лякала.

Крамуазі мав у замку п'ятдесят лучників, справжню банду паливод, і не жалував грошей на їхнє утримання. Вгодовані, куплені за добру плату, ті вояки тримали в шорах усю округу і ладні були на перше ж слово сіра Робера напасти на кого завгодно. Їхній начальник Форжіє, на прізвисько Залізна Стопа, гнув між пальцями екю. Він був улюбленець сеньйора, і вілени запевняли, що сатана вигнав його з пекла. Залізна Стопа з гордістю підтримував ту легенду.

Месір Робер низав очима шлях, що крутився поміж деревами. Форжіє і лучники забарились. «Мабуть, вони везуть валку зі здобиччю, тому й затримались», — подумав феодал, і знову його стурбовані думки повернулися до віленів.

Якого вони дідька повтікали зі своїх халуп? Жінки й діти присягалися, що їм нічого не сказали. Свідчуся богом, я сам смикну їх з півдесятка за в'язи і найперше Бартелемі, Ітьє, кривого Франсуа...»

Він завагався між мірошниками Раулем та П'єром. Обидва були дужі, витривалі в роботі, обидва кидали однією рукою двохсотфунтовий лантух збіжжя. І все ж одного треба повісити. Робер мав підозру, що брати підтримують серед селян усякі небезпечні думки.

Феодал знову вихилився з вікна, коли це весняний вітер виповнився глухим гамором. Погано вибрукований шлях, як і перше, був безлюдний. А проте до його вух долинали гомін і тупіт, наче десь ішла велетенська юрма.

Нараз натовп селян прорвав завісу дерев на узліссі. Він наступав смугою завширшки не менш як триста футів, і здавалось, що наступав злагоджено. То була брутальна сліпа маса, наїжачена списами і вилами. В центрі, піднявши сокиру лісоруба, йшов чоловік років сорока. Часом він обертався, щоб побачити, чи ніхто не відстав. Праворуч від нього тримався якийсь хлопчак, озброєний луком. Ліворуч Робер де Крамуазі пізнав двох братів-мірошників П'єра й Рауля.

До замка долетів крик, що вихопився з самої гущі юрби:

— Смерть Крамуазі! Смерть!

Той крик здався Роберові такий страшний, що він здригнувся. Як вепр із лігва, кинувся він із зали і, перескакуючи через східці, помчав униз, зіткнувшись з Ферсеном і капеланом Бодом, пойнятими панічним жахом.

— Ми загинули, месіре Робере!

— Загинули? Ви тремтите, як листя, перед тими хлопами і плещете язиком, як старі баби. Де мій зброєносець?

— Месір П'єр де Круа на фортечному мурі.

— Ферсене, проклятий песе, негайно пошліть усіх конюхів на фортечні мури!

Месір Бод д'Екіль зойкнув, припавши головою до мурованої колони.

— Гей, кюре, годі вам ревти, як осел. Моліться, якщо вам охота, але не скигліть, бога ради, як те сліпе щеня.

Феодал схопив меча, що висів на щиті зі зброєю в долішній залі, і кинувся до найвразливішого місця на фортечному валу.

П'єр де Круа вже розставив лучників на стіні біля звідного моста, лицем до шляху.

— І не жалуйте тих мерзотників, хлопці!

Сеньйор Крамуазі був певен, що від перших же стріл Жаки розлетяться, як горобці.

Селянська дружина, за наказом Гійома Каля, зупинилася менше як за сто туазів од замка.

— Раулю! — сказав він старшому з братів-мірошників. — Візьми шість чоловік, і хай вони вдарять на гвалт, коли на шляху покажеться сторожа, що спалила Пресі. Не можна, щоб нас заскочили ззаду.

— Присягаюсь апостолами, Гійоме, така робота не про мене. Я хочу перший удертися в башту і там побитися рукопаш.

— Раулю, ви обрали мене своїм ватажком, і я вимагаю, щоб мене слухали. Гадаю, ти матимеш нагоду зійтися з ворогом і рукопаш.

— Він має слушність! — закричало кілька голосів. — Що буде, коли ми не слухатимемо найрозумнішого з-поміж нас?

— Іди, Раулю! — сказав П'єр. — Обіцяю, брате, повоювати й за тебе.

Рауль щось промимрив, похнюпив голову і викликав шестеро віленів Крамуазі, що знали кожен горбик на своїй землі.

— А якщо покажуться лучники, сурми щосили в ріг!

На фортечному мурі над брамою селяни вгледіли Робера де Крамуазі. Його появу було зустрінуто несамовитим ревом. Гійом Каль стурбовано оглянув свою строкату ватагу. «Потрібні роки, щоб виховати досвідченого солдата, а ці рвуться вперед, як стрибунці»,— подумав він.

— Хай підійдуть ті, що з хмизом! — гучним голосом крикнув він.

З юрби вийшло кільканадцятеро лісорубів. Кожен ніс по дві в'язки хмизу.

— А тепер, таранники, беріть колоду!

Двадцятеро хліборобів ступило наперед. Вони розгойдували важенний дубовий стовбур із затесаним кінцем. Їхні дужі м'язи набрякали від зусилля; мотузи, обкручені навколо стовбура, разіли їм долоні. Лісоруби, вимахуючи, як щитами, в'язками хмизу, прикривали таран.

Колен хотів рушити їм услід, але Гійом утримав його за рукав.

— Залишайся тут, парижанине. Мені зараз стануть у пригоді твої ноги і твоя кмітливість.

Назустріч когорті сміливців із замкової брами полетіла хмара стріл, але вони відскакували від тугих в'язок, і вся влучність стрільців пішла нанівець перед простими військовими хитрощами селян. Згори з фортечних мурів покотилися важкі каменюки, але вміло скерований таран уже виважував браму.

Один лісоруб, у якого влучив камінь, упав навколішки з розбитим хребтом. Він зойкнув і віддав богові душу. Брама під важкими ударами стогнала на залізних завісах. Ще один натиск, і вона впала. Покидавши хмиз, лісоруби повихоплювали сокири, засунуті під мотузки тарана, і ринули у вилім.

— А зараз, Жаки, вперед! Хай клермонці й нуантельці переступлять варті дорогу і переймуть її, коли вона тікатиме потерною[1] у північному мурі. Агов, парижанине!

Колен його почув. Захоплений могутнім поривом, він біг до фортеці у перших лавах Жаків. У правиці він стискав лука, що йому передав один хлібороб.

— Смерть Крамуазі!

Власний голос здався йому чудний. У прибої, що бив у мури, він був лише маленька хвиля.

У дворі замка Робер де Крамуазі та його зброєносець, оточені двадцятьма лучниками і слугами, чинили опір лісорубам. Леза шпаг схрещувалися з лезами сокир. Кров уже позначила темними плямами брук.

Раптом через двір метнулася чорна сутана, продираючись крізь лави селян.

— Зглянетеся, братове, пожалійте! Дайте мені вибратися з цього пекла!

Зі спотвореним від страху лицем месір Бод д'Екіль, піднявши благально руки, втік з бойовища. Селяни трохи поштовхали його, а потім пропустили.

Один лучник, примостившись на кам'яних сходах, що провадили на вежу, натягнув лука. Але Колен випередив його. Поранений у кульшу, вартовий беркицьнув у двір.

— Ти його підстрелив, мов жайворонка, парижанине!

Гійом Каль мимохідь поклепав хлопця по плечі і кинувся в гущу битви. Нараз там з'явилася величезна постать П'єра. Мірошник справдив слово, що дав братові. Він молотив ворогів за двох. Панські лучники падали один по одному. Гійом Каль убив П'єра де Круа, зброєносця, і Робер сір де Крамуазі лишився сам один. Його меч був закри-

---

[1] Потерна — підземний вихід з фортеці.

вавлений, піт рясно котився йому з лиця. Та він не зважав ні на рани, ні на що і не подався ні на крок.

П'єр наступав на нього, вимахуючи залізною штабою.

— Ти зараз помреш, Крамуазі! Помреш від руки хлопа! А твої тельбухи згниють на сонці!

Осатанівши, феодал замірився на нього мечем. П'єр спритно відхилився. Лезо меча різнуло об камінь, викресавши іскри...

— Ти помреш, Крамуазі!

Млинар щосили рубонув штабою. Тріснули кістки. Сеньйорові стало ще снаги піднести руку до рани, але тіло його задерев'яніло і кров навіки спинилася. Він розтулив рота, хапаючи повітря, груди йому тіпнулись кілька разів і опустились.

— Крамуазі мертвий! — сказав Гійом Каль. — Надто чорну мав він душу, щоб зичити йому милосердя на тому світі!

— Ну, тепер мені ніяка смерть не страшна! — відказав П'єр. — Я зробив сьогодні добре діло.

Опір було придушено. Самі трупи валялися на холодних плитах. Юрма Жаків рушила в наріжну башту. Вузькі сходи загатили люди. Перші селяни, що ввірвалися до горішньої зали, натрапили на боргові книги. На пергамені чорніли цілі ряди цифр: податки, побори, чинш— перелік всіляких повинностей і невільницьких угод. Ті книги волали про невилазні селянські злидні, що громадилися місяцями й роками й успадковувалися від роду й до роду.

— Спалити їх і попіл розвіяти!

— Спалити!

Над юрбою поплив по руках запалений віхоть. П'єр передав його Гійомові Калю, кажучи, що та шана належить йому. Вогненний омах звивався, немов роздрочена гадюка. Він жадібно лизнув бережки висхлої шкіри, що коцюрбились і крутилися, як стружки. Полум'я пройшло в товщу фоліанта, луснула залізна оправа. Вогонь нараз шугнув угору і весело залопотів.

Колен пробрався у перший ряд і, ніби зачарований, дивився, як палають архіви Крамуазі. Полум'я перекинулося на дерев'яну обшивку. Дух дерев'яної смоли змішавсь із запахом горілого пергамену.

— Чуєш, як гугоче багаття? — спитав хлопець П'єра. — Зараз горітиме замок.

Мірошник кивнув головою.

— Замок палатиме, як ожеред. Хай згорить усе дотла.

Аж ось, немов щоб уволити його бажання, попід стіною тріснула лиштва, сипонувши іскрами.

— Ходімо, нехай чиниться суд правий, — наказав Гійом Каль. — Незабаром у цій башті стане жаркіше, ніж у печі.

Човгання тисячі ніг відлунювало під високим склепінням. Разом

Чорне курище повило башту Крамуазі.

з П'єром і Гійомом Калем Колен вийшов останній із зали. Жара ставала нестерпна. Багрове полум'я вже лизало сволоки.

Жаки виганяли з хліва корови й вівці. Чулися радісні вигуки:

— Матьє, диви, наша корова! Пізнаєш лисину на лобі?

Сердешна худоба тікала з переляку галайсвіта. Одна корова немов здуріла від смердючого диму і так ударила рогами в груди якогось селянина, що аж кров чвиркнула. Всі кинулися рятувати бідолаху.

Тієї миті з лісу долинув протяглий спів рогу.

— То Рауль! Він попереджає, що наближаються лучники Залізної Стопи. Гей, парижанине, біжи до наших і перекажи їм, щоб не розходились! Ми зараз будемо там!

Колен чкурнув щодуху в ліс. Вдруге засурмив ріг. Колен устиг зауважити, як похитнулися лави селян. Лучники Залізної Стопи завдавали їм непереборного страху.

І втретє розітнувся ріг, схожий на передсмертний стогін пораненого оленя.

— А хай їм чорт, ми зараз! — пробурмотів Колен.

Чорне курище повило башту Крамуазі. Омахи полум'я майоріли, мов та орифлама[1].

Юрба гомоніла.

Знову зойкнув ріг.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

— Геть, твої фиглі мені набридли!

Лінивим жестом дофін Карл кинув штукареві гаман. Той спритно зловив його на льоту.

— Щиро вам дякую, монсеньйоре.

Блазень позадкував до дверей, пестячи мавпочку, що сиділа в нього на плечі.

Карл нудився в комп'єнських палатах, і всі розваги, на які він раніше був сквапний, тепер викликали в нього досаду й позіхи. Надаремно челядь із шкури пнулася, щоб придумати якусь нову втіху. Дофінову душу точила журба, що її не могли розвіяти ані облатки, ані зілля, виготовлене від найвідоміших у всьому королівстві лікарів.

— Може, ваша високість зволить поїхати на соколині лови? — спитав граф де Танкарвіль, один із найвідданіших придворних.

Тонкі губи дофінові скривилися.

---

[1] Орифлама — до XV століття воєнний прапор французьких королів, червоний із золотими зірками.

— Він не успадкував ані відваги свого діда Філіппа[1], ані здоров'я свого батька короля Іоана[2]. Либонь, королівська кров Валуа зовсім зубожіла, — прошепотів сеньйор Комп'єна на вухо чорному, як слива, бакалярові, котрого він наблизив до себе, дарма що той був незначного роду.

Сірові Комп'єнському давалося взнаки перебування дофіна в його доброму місті. Утримання пишного почту Карлового коштувало дуже дорого і вже викликало нарікання городян.

— Діяльність Карла Наварського в Парижі не дає йому спати,— відказав тим самим тоном Жан Фруасáр[3].

— Проти кого лихо куєте, кузене Комп'єнський? — протягло запитав Карл.

— О монсеньйоре! Ваші слова несправедливі. Фруасар, наш літописець, питав, чи не будете ви ласкаві послухати щось із лицарського епосу.

Принц із серцем махнув рукою.

— Тільки не зараз, графе. Поезія діє мені на нерви.

Комп'єн було надто мале містечко для першого королівського двору в Європі, і всім лицарям та паннам, так само як і дофінові, страх як хотілося повернутися до Парижа. Але ж скільки доводилося чекати! Військо, що мало забрати місто в Марселя і повсталих городян, досі не споряджено. Грошей було обмаль. Найманці покидали королівські корогви, вважаючи, що грабіжницькі наїзди і розбої дають куди більше зиску, ніж служба у принца. Міста відмовлялися брати на постій і зодягати солдатів. Майже щоночі Карл прокидався мокрий від поту, зморений страшним маренням. Йому снилось, що Етьєн Марсель переслідує його, наздоганяє і душить за горло... Вбивство перед його очима маршалів Шампанського й Нормандського глибоко вразило дофіна. Він нахилився до графа де Танкарвіля, який заплющив очі і, здавалося, спав.

— Гонець месіра де Пікуаньї примушує себе довго чекати.

Пікуаньї був у Парижі очима й вухами дофіновими. Карл через нього дізнавався, що відбувається в столиці. Пікуаньї поєднував у собі терплячість дипломата з цинізмом лакея. Він стежив водночас і за Карлом Наварським, і за Етьєном Марселем, і за городянами та черню.

Танкарвіль похитав головою.

— На дорогах небезпечно, монсеньйоре, а від Парижа до Комп'єна не близький світ.

---

[1] Філіпп Шостий Валуá (1293—1350) — французький король. За нього почалася Столітня війна.

[2] Король Іоан — див. передмову.

[3] Жан Фруасар (1338—1404) — французький історик. У своїй основній праці «Хроніці» зневажливо і вороже змалював селянське повстання.

Карл насупився, але Танкарвіль, здолавши дрімоту, сперся ліктями на бильце різьбленого крісла.

— Кажуть, що хлопи в тому краю збунтувалися і перетнули всі шляхи, щоб затримати карні загони.

— Хлопи? Хіба це нас повинно обходити? Треба знайти добру гілляку, повісити кількох, і всі заспокояться. Нехай тільки наше військо візьме Париж, і розруху в королівстві настане край.

Танкарвіль лише зітхнув на відповідь.

— Відчиніть вікна, тут жарко, як у лазні.

— Заноситься на бурю, монсеньйоре! — сказав граф Комп'єнський, даючи знак челяді виконати дофінів наказ.

Блискавка кривулями покреслила хмари. Оглушливий грім розпанахав тишу. Буря налетіла з неймовірною силою.

«Посланець Пікуаньї може загрузнути в дорозі, — подумав Карл і перехрестився. — Або ще, не дай боже, скрутить собі в'язи на бакаях!»

По брукові двору раптом задзвонили копита. Забувши про етикет, дофін кинувся до вікна. З-за суцільної дощової заслони виринув вершник, шалено підостожуючи коня. З-під копит віялом летіли бризки. «Цей сатана загнав, либонь, не одного стройового коня», — подумав дофін. Примчавши просто до стайні, гонець скочив з сідла і кинув повід служникові.

— Ото з біса молодець! — Висока постать прибульця здалася Карлові знайома. Принц поволі підійшов до Танкарвіля.

— Накажіть усім лишити мене самого.

Придворні вже здогадалися про дофінове бажання, і багато хто рушив до виходу.

— Він чекає на добру звістку, — стиха сказав хитрий Фруасар. — А Карл Наварський та Етьен Марсель сперечаються за право спати в королівській спочивальні. Кому з них наш дофін віддасть своє ложе?

Анрі Комп'єнський посміхнувся і штовхнув свого горілчаного брата в плече.

Коли зала спорожніла, граф Танкарвіль увів посланця і також вийшов. Він сподівався, що дофін затримає його, але той не дав ніякого знаку лишитися.

— То це ви, месіре Готьє Мальре?

— Щоб служити вам, монсеньйоре!

І колишній капітан лучників схилив коліно.

Велетень цілком видужав від рани і від тортур у тюрмі Пті-Шатле. Довга мандрівка верхи теж не стомила його. Здавалося, ніщо не могло зламати капітана. Він був спроможний проскакати за день сорок льє, аби тільки йому попався витривалий кінь. Зараз Мальре був мокрий

як хлющ. З його фетрової відлоги збігала вода і текла додолу по шкуратяному гамбізонові[1] — він його надів на панцер.

— Устаньте, месіре Готьє, ви стоїте коліном у калюжі. Месір Жак де Пікуаньї був необачний, пославши до мене капітана королівської сторожі.

Велетень стисло повідомив дофіна про зміни, що сталися в Парижі, і поквапився перейти до справи Одрі.

— Я пригадую, — сказав Карл, — того бунтаря-селюка, якого хлопи послали до Марселя. Наші шпиги донесли нам про це.

— Ви вже не почуєте про нього, монсеньйоре.

Такий двозначний натяк не дуже компрометував капітана, а втім, дофін і не надавав ваги тій події. Він узяв Готьє під руку і повів у найдальший куток світлиці.

— Як наші справи в Парижі, Готьє, і що переказував месір Пікуаньї?

— Ваші справи спільні зі справами всього королівства, а вони, на жаль, кепські, монсеньйоре. Етьєн Марсель наказав своїм солдатам зайняти Лувр, довівши тією вихваткою, що його не обходить престиж вашої королівської величності.

Дофін пополотнів, і його пальці вп'ялися в плече Готьє.

— А чорт, це йому вилізе боком! Його королюванню скоро настане край. А як там мій кузен Карл Наварський?

— То хитрий лис, монсеньйоре! Коли Марсель запропонував йому корону, він знайшов зручний привід і відмовився. Карл знає, що влада городян не вічна.

— А що радить мій вірний васал, месір де Пікуаньї?

— Я заздалегідь тремчу за свою відповідь, монсеньйоре, бо дуже шкода, що дофін Франції, син короля, змушений удаватися до таких заходів.

— Кажіть, — лагідно звелів Карл. — Мої вуха вислуховують стільки фальшивих і корисливих порад, що щира думка не може їх образити.

— Месір де Пікуаньї радить ужити проти Карла Наварського його ж зброю — підступність. З хитрим лисом треба бути хитрим удвічі. Запросіть Карла до себе. Зустріньте його як відданого спільника і виявіть йому приязнь. Нагодуйте його обіцянками, монсеньйоре!

— Дофінові Франції не випадає зрікатися своїх обіцянок, Готьє.

— Повинності дофіна Франції — то великі повинності, монсеньйоре. Однак, як буде на те потреба, папа згодом звільнить вас хоч від яких присяг.

Карл здивовано глянув на Готьє Мальре. Той грубий вояка метику-

---

[1] Гамбізо́н — дуже вузький одяг, звичайно підбитий шкірою або товстим шаром вати. Воїни надягали його під свій панцер, щоб уберегти тіло від тертя заліза і від ворожих ударів.

вав, як досвідчений політик. Принц розпізнав у його словах витончений розум месіра де Пікуаньї.

— Ви все переказали, Готьє?

— Все, монсеньйоре.

Капітан крадькома стер цівку крові, що текла в нього по щоці, але дофін таки зауважив той швидкий порух.

— Що таке, Готьє, вас поранено?

— Подряпина, монсеньйоре. Коли я виїжджав з села, хлопи, сховавшись за огорожею, пошпурили в мене каменюку. Шкода, що мені не випало полоскотати шпагою їм спину.

Кінчиком нігтя Карл чистив рукав своєї шарлатової камізелі.

— Хлопи показують зуби, Готьє. Треба послати проти них кілька загонів солдатів. А ви лишитесь коло мене, в Комп'єні.

Капітан незграбно вклонився і поцілував руку дофінові.

— Я щиро вам служитиму, монсеньйоре, і, якщо треба буде, не пошкодую життя.

— Я вірю, Готьє... А зараз залиш мене. Мені треба обміркувати поради Пікуаньї. З приводу помешкання звернися до Анрі Комп'єнського і скажи, щоб тебе було шановано як особу з мого почту. Згодом я покличу тебе.

Готьє Мальре вийшов, запишавшись. Дофін звернувся до нього на «ти». Він уже бачив, як перед ним відкривається осяйне майбутнє.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Капітан Залізна Стопа належав до тих лицарів битого шляху, для яких грабунки і сутички лише привід, щоб дати волю мечеві. Він миттю оцінив становище. Замок палав, і можна було не сумніватися, що оборонці Крамуазі пішли на той світ.

— Ми спізнилися, Фюльбéре, — звернувся він до сержанта, що скакав праворуч, — але ми зараз облупимо тих паскудників, як диких котів. Поглянь, як вони дременули, тільки зачувши тупіт наших коней. Гей, хлопці, а порубаймо он те м'ясо на начинку!

Раулів ріг засурмив десь недалеко, в гайку.

— Розсиптеся по узліссю, Жаки! — гукнув Гійом Каль.

Але селяни не звикли до таких битв і, крім трьох десятків найрішучіших, на одчай душі кидалися на всі боки, а дехто, замість ховатися за деревами, побіг назад до замка, як отара переляканих баранів.

Колен, із луком у руці, не відставав ані на крок від Гійома.

— Тікай, поки ще не пізно, парижанине!

— Слово честі, Гійоме Калю, я вас не кину. Стріляю я з лука не гірше за королівського лучника, а ці вояки мене не лякають.

До загону, що складався з клермонців, вірних Гійомових побратимів, прилучилися лісоруби з Сен-Ле, озброєні сокирами.

— Підемо проти вершників, щоб заступити наших братів, — сказав Гійом.

Спокійна мужність вождя підбадьорила оборонців. Багато втікачів повернулися і стали до бою.

— Нам соромно, що ми тікали, друже Гійоме.

— Нема чого соромитися, братове. Лоша відразу не звикає до вуздечки. Так і людина не відразу звикає до бою. Навчання легко не дається.

Вершники Залізної Стопи вишикувались лавою менше ніж за сто туазів від селян. Їхні шкуратяні камізелі блищали, а начищені шоломи лискотіли на сонці, як блискавки. Вони перетнули шлях до лісу і, певні своєї перемоги, нетерпляче ждали бунтарів, щоб посікти їх на капусту.

Залізна Стопа підняв меча.

— Стійте твердо і не бійтесь! — загримів Гійом Каль.

Він ступив уперед і націлив списа. Колен став на коліно, впевненою рукою наклав стрілу на конопляну тятиву. Четверо селян наслідували його приклад. Коли кінна лава наблизилась на двадцять таузів, він кинув стрілу. Огир, поцілений у груди, став дибки і грьопнув у багно разом з вершником. Не встиг Колен знову натягнути тятиву, як Залізна Стопа з своїми лучниками налетів на повстанців. Напад був навальний. Іржання коней змішувалося зі стогоном поранених. Списи й вила шалено схрещувалися з мечами.

— Бий їх! Бий! — гарчав Залізна Стопа.

На ті капітанові заклики, як луна, відгукнулися підбадьорливі слова Гійома Каля:

— Стійте твердо, мої Жаки!..

Гійом Каль обіруч тримав залізного списа. Чиясь шпага зачепила йому руку і кров залляла сорочку. Він відповів ударом на удар, даючи приклад іншим.

Колен підібрав гізарму одного вбитого і рубав нею на всі боки. П'єр з такою силою крутив над головою залізну штабу, що ніхто не зважувався підступити до нього. Мірошник з'являвся у найнебезпечніших місцях і не заспокоювався, аж доки примушував відступати найзавзятіших стрільців.

Колен гізармою поранив у бік румака Залізної Стопи, коли той спробував затоптати ним Гійома Каля. Кінь рвонувся з болю і, не слухаючи лагідного умовляння вершника, круто повернув назад. Лучники, подумавши, що капітан залишає бойовище і кличе їх за собою, подалися слідом за ним.

Аж на узліссі Залізній Стопі пощастило укоськати коня. Невдовзі

лучники зібралися круг свого начальника, і той люто напався на них:

— Паскудна свинота, боягузи! Ви, як зайці, тікаєте від жменьки хлопів!

Лучники, похнюпившись, слухали його лайку. Вони втратили з дванадцятеро вбитими, і ніхто не вийшов цілий з тої сутички. Жаки теж підраховували неживих і поранених. Гійом стурбовано стежив за тим, що робив ворог.

— Це тільки перепочинок, братове. Доведеться битися до кінця!

Селяни, які сховались у замкові, злякано вибігли звідти. Муроване склепіння впало. Фортеця палала, вітер розносив іскри, тож навіть на подвір'ї годі було всидіти.

— Ми битимемося! — одними устами гукнули брати П'єр і Рауль.

— Авжеж битимемося! — повторив за ними Колен.

Гійом Каль журно усміхнувся.

— Ми будемо битися і сьогодні, й завтра, і ще не один день. Смолоскип Крамуазі запалить пожежі у всьому Бовезі, Мюльсьєні, Суасоні і в Ам'єнській окрузі. А можливо, пожежа охопить і всю рівнину від Ляоне́ до моря.

Він говорив натхненно. Може, він бачив над руїнами замків і згарищами сяйво нового дня, коли селяни врешті стануть господарями своєї долі.

Залізна Стопа пересів на коня свого зброєносця. Він задихався з люті, а все ж перший досвід примусив його бути обачним.

— Знищимо тих кротів звідціля — стрілами!

Багато хто з його загону подумав потай, що з цього треба було починати. Лучники витяглися рядком уздовж узлісся. Становище Жаків було скрутне. Попереду — ворог, позаду — вогонь. Ліворуч і праворуч — кручі.

Гійом звернувся до товаришів:

— Побратими, у нас один вихід — добутися до лісу. В гущавині лучники за нами не поженуться.

— Ми не пройдемо, — сказав хтось.

— Ми пройдемо туди по трупах ворогів, — твердо заперечив Гійом. — Хіба це не краще, ніж загинути без бою?

Рій стріл перебив йому мову. Один Жак схопився за плече, поранене стрілою.

— Приготуйтесь, Жаки! — гукнув Гійом.

Колен натягнув тятиву свого великого лука, вирізаного з осередка горобини. Один найманець упав навзнаки з простріленою горлянкою, другий захитався в сідлі, третій заорав носом у землю.

Ошелешені селяни не йняли віри своїм очам. Ще п'ятеро лучників упало додолу.

— Ноель! Ноель! — загукали повстанці. На відповідь із лісу залунала сурма.

Вершники Залізної Стопи злізли з коней і кинулись навтіки, але стріли незримих стрільців пришпилювали їх до землі.

— Ноель! Ноель!

Хай там хоч хто були ті союзники, а нагодилися вони вчасно.

Мов шершні, викурені сірчаним димом із старого дупла, металися лучники на вузькій стяжці, що відділяла Жаків від узлісся.

Нарешті впав без духу й Залізна Стопа. Селяни на чолі з Гійомом Калем, братами-мірошниками і Коленом накинулися на розгублених вояків. Сутичка була коротка...

Потому з лісу вийшло з двадцятеро чоловіків, убраних у шкуратяні або парусинові камізелі. В одній руці вони тримали лука, а в другій зелену гілку і махали нею на знак вітання. Одразу ж Коленову увагу звернув на себе один прибулець. Легка, сягниста хода, поруділа шкуратяна камізеля, рясне кучеряве волосся...

Радість заполонила серце хлопцеві.

— Одрі!

— Колен!

Сміючись і плачучи, вони впали в обійми одне одному, а Жаки, охоплені цікавістю, з'юрмились навколо.

— Ми спізнились на сходини біля Букового Хреста. Ми були ще далеко від Рібекура, коли почули дзвін.

— Ти прийшов саме вчас, Одрі!

— А хай вам чорт, ви, не чекаючи мене, розвели тут добрячу ватру! Та вже ж я радий, що встиг на свято. За міцно натягнутого лука та вірного товариша нема в світі дужчого.

Гійом Каль і брати-мірошники розставили сторожу вздовж усього узгір'я й почали радити раду з ватажками, яких вілени обрали з кожного села. Воля паморочила голови, як те молоде вино. Багато Жаків вважали, що сеньйори, наполохані руїною Крамуазі, полегшать тепер долю хліборобам.

Тільки Гійом дивився на речі тверезо.

— Стережіться, друзі, ліга сеньйорів не дозволить важитися на її права. Бідність — наша доля. Сьогодні, як і вчора, втрачати нам нічого. Стережіться! Сеньйори схожі на зміїв. Торкнеш одну, а решта скрутиться в клубок і висуне жала. Отак і сеньйори. Наслідуймо їхній приклад. Залишаймося гуртом, нагостримо списи, підтягнемо тятиву на луках. Учімося добре влучати і колоти не хиблячи. Ви чули слова нашого брата Одрі: «За міцно натягнутого лука та вірного товариша нема в світі дужчого».

Гійом говорив переконливо, але не всі приставали на його думку.

— Краще, Гійоме, ми розійдемося додому і знову зголосимося на перший твій поклик.

Під час тої суперечки Одрі потяг Колена до своїх товаришів.

— Оце, хлопці, той самий Колен Лантьє, що врятував мене в Парижі з пазурів капітана Мальре. Я прошу поставитись до нього привітно.

Коленові довелося розказати за ту пригоду з усіма подробицями. Він оповідав жваво й образно, і загартовані лісовики слухали його, як діти. Вони подумки йшли за ним від Паризької вулиці до церкви Святого Северина, від Малого моста до ратуші.

— Месір Етьєн зустрів нас у просторій залі, заставленій бюрками. Він звелів своїм помічникам допитати Готьє Мальре, а нам наказав розповісти про всі наші клопоти. Правда, Одрі?

— Атож, Колене, і мені удвічі приємніше слухати, як ти це оповідаєш. Ну, а що ти робитимеш тепер? Твій дядько, очевидячки, немало перехвилювався через тебе.

Колен образився і випростався на весь зріст.

— Гійом Каль казав, що нас чекають жорстокі сутички. Присягаюся святим Михайлом, я почав руйнувати замки і руйнуватиму, якщо буде потрібно. Така робота мені до вподоби.

Бунтівники реготали, аж у боки бралися. Одрі навіть скорчився зі сміху, і на очах у нього бриніли сльози.

— Добре сказано, Колене, бігме добре! Послухайте лишень його, хлопці, в Парижі по слово до кишені не ходять.

На лицях, задубілих від сонця й вітру, очі аж горіли.

— Розкажи нам ще про Етьєна Марселя, хлопче. Чи правда, що він хоче вигнати з королівства усе панство?

Це запитав високий парубок із широченними плечима. На руках у нього м'язи перекочувалися під шкірою, ніби величезні кулі. Товариші звали його Товстуном Вернеєм. Він валив кулаком бика і за п'ятдесят кроків пробивав стрілою горіх.

Колен знизав плечима.

— Месір Етьєн має чимало роботи і в Парижі.

— Сто чортів їхній матері, — пробурчав Верней, — якщо підніму-ться всі села від Бовезі до моря, ми швидко навернемо сеньйорів на розум!

— Гійом Каль — вірний товариш, а в Жаків дужі руки, і колоти списами вони здолають не гірше, ніж збивати бочки.

Замок Крамуазі обернувся на величезне багаття, звідки вихлюпувались вогненні струмені. Вогонь перекинувся на стайні, стодоли й клуні. Посеред вогняного пекла стирчала башта — чорний кістяк зі звуглілого каміння.

— Уже сьогодні все Бовезі знатиме, що від Крамуазі лишились тільки попіл та купа грузу.

— І що месіра Робера засмажено, як паршиву свиню...

Одрі плеснув Колена по плечу.

— Ну, парижанине, я беру тебе до свого загону, з тебе вийде чудовий стрілець.

— Я визнав за свого ватажка Гійома Каля. Він один може вирішити мою долю.

— Правда, Колене, я саме збираюся з ним побалакати. Хочу запропонувати, щоб мій загін прилучився до Жаків. Коли весь селянський люд готується злупити з сеньйорів шкуру, то навіщо нам нападати на них поодинці, як скаженим вовкам? Як ви гадаєте, хлопці?

Усі погодилися, крім Товстуна Вернея.

— Отож, прощай мандрівне життя, Одрі. Раніше нам було і любо, й весело, а що чекає нас тепер?

— Раніше ми тільки заганяли оленів у сеньйорових лісах і збиткувалися над його охоронцями. Тепер же запалають уже замки, а це гра небезпечніша, ніж убивати заборонену дичину.

Докази Одрі були слушні, і Верней, щось пробубонівши у свою густу бороду, мусив поступитися. Ставало важко дихати від сажі й попелу, що висіли в повітрі. Хмаровиння чорного диму клубочилось там, де раніше стояв замок.

Одрі підвівся.

— Ходімо зі мною, Колене, на раду до Гійома Каля.

Суперечки тим часом скінчилися. Гійом узяв гору. По кілька чоловік із кожного села й селища утворять невеличкі загони, щоб нападати на замки і не давати перепочинку панським лучникам.

— Ми повинні діяти силою, — сказав Каль. — Вовків бояться, а вівці стрижуть. Станьмо вовками для жорстоких сеньйорів.

Було ухвалено, щоб усі селянські загони підтримували між собою зв'язок і щодня доповідали Гійомові про свої дії.

Ватажки розійшлись. Очі у всіх світилися. Сьогоднішня перемога і поради Гійома Каля заронили в їхні серця зерно надії. Дехто вже казав, що тепер пора взяти Мо, Санлі і Бове́. Це були найбільші з відомих їм міст, та й то повстанці знали про них лише з чуток: там, мовляв, розкішні палаци, заможні абатства і великі монастирі.

Гійом удався до Одрі, як до солдата:

— Товаришу, весь Бовезі скоро запалає, як багаття. Сеньйори чинитимуть лютий опір. — На мить його ясний зір потьмарився. — Те, що ми робимо, треба робити. Можливо, не ми зберемо врожай, але посіяне зерно не пропаде.

— Гійоме Калю,— сказав Одрі, — я віддаю загін під твою руку. Досі ми були лісові вовки. Наказуй, і ми будемо воювати!

— Твої люди вміють спритно ховатися і раптово нападати на ворога. Все, що вони зроблять, буде зроблено добре. Дій же на свій розсуд.

Невдовзі з Бове й Клермона до лучників надійде підмога. Ми можемо завдати їм великих утрат.

— Мої хлопці не пошкодують ані сили, ані часу, Гійоме. Я хотів би, щоб Колен Лантьє з твого дозволу служив у моєму загоні.

— Отакої! А що я робитиму, коли ти забереш у мене кращих бійців? Він стріляє з лука, як досвідчений воїн. Та хай буде по-твоєму, Одрі! А якщо я тобі буду потрібний, ти завжди можеш мене знайти через клермонців.

Жаки розходились по селах під орудою своїх ватажків. Всі вони реготали і були войовниче настроєні, ніби все життя билися і чинили селянський суд.

Перед тим як податися в ліс, кожен востаннє обертався, щоб запам'ятати назавжди той спалений замок.

Одрі відпочивав з товаришами до смерку. А в час, коли починають туркотати голуби, маленький загін пробрався стежкою серед розквітлого глоду в напрямку Клермона. Колен весело простував попереду. Хтось завів пісеньку старого трувера[1] Адама де ля Аль[2], і всі дружно підхопили її. В повітрі пахло цвітом глоду й жимолості. Колен також заспівав. Його лункий голос вирізнявся в тому суворому хорі дорослих.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Тієї ж ночі по всіх селах Бовезі відбулися сходини.

Швидко, як вогонь, що стелеться по сухій траві, селянський рух поширився за межі Бове, Мо і Провена аж до Пікардії та кордонів Лотарінгії. Повстала легенда про звитягу селян Крамуазі. Ніби чарівний птах, перелітала вона від села до села, й що далі линула, то голосніша ставала її пісня. Ходили чутки, що Гійом Каль має двадцятитисячне військо Жаків, а Етьєн Марсель іде берегом Уази, щоб битися з сеньйорами.

Тієї ночі запалали й інші фортеці. Їхні вогненні ватри на горбах правили за гасло, що кликало до повстання. Селяни добували з тайників луки, точили мантачками вила й сокири.

Жак Простак прощався з своїми дітьми, кликав сусідів, обирав ватажка. Йому було треба лише звести очі, щоб зважити могутність свого ворога — фортечні мури, вежі і сторожу на валу. Але все ж повстання розливалося по країні, як річка у повінь. Босі ноги нечутно скрадались кам'янистими стежками, що вели на шпиль чи прискалок.

---

[1] Трувéри — середньовічні співаки й поети, що мандрували по північній Франції.

[2] Адам де ля Аль — французький співець XIII сторіччя.

Хащі і глодові живоплоти ховали тих, що йшли. І завжди знаходився спритний лісоруб, що не боявся стрімких мурів. Існувало тисячі хитрих способів, що в народі передавалося від покоління до покоління. За них оповідали на посиденьках, а сьогодні всі вони стали в пригоді.

Так упали за одну ніч замки Сайї в Мюльсьєні, Нуантéль коло Клермона в Бовезі... Менш ніж за півльє від замка Мельо, що горував над гостинцем з Санлі в Клермон, ватага Одрі отаборилася просто неба в ялиновій гущавині, де вузька річечка крутилася поміж луків і чагарів.

Одрі призначив двох вартових, що стали на чати по той бік річки. Решта, стомлені з дороги, відразу поснули на м'якому килимі з глиці. Колен простягся поруч зі своїм другом, але сон не йшов до нього. Скільки подій відбулося з минулої ночі! В голові хлопцеві повставали спогади: Буковий Хрест, Гійом Каль, Крамуазі у вогні, допомога Одрі... Ті картини роїлися перед очима, плутались. То йому ввижався дядько Луї, який його шпетив за небезпечні вихватки, то в одсвіті пожежі стрибав, мов той паперовий паяц, величезний сір Крамуазі. Врешті хлопець заснув, стискаючи в кулаці лука.

На світанні його розбудив свист дрозда над самою головою. Легкий сонячний промінь оживив ліс. Одрі та його товариші позіхали, відкашлювалися, жартували.

— Гей, Колене! У твоїх очах ще нічний туман. Піди вмийся.

Одрі кинув хлопцеві в лице повну жменю глиці. Одним стрибком Колен опинився на плечах у ватажка, і вони почали борюкатися на моріжку. Одрі обіруч підкинув хлопця в повітрі, зловив його і поклав на обидві лопатки.

Тієї миті на стежку вийшов Верней. Він згинався під вагою великої лані. Повстанці радісним гуком привітали мисливця, і кілька чоловік узялися поратися коло багаття, накритого вологою сосновою гілкою, щоб дим стелився по землі.

За сніданком Одрі запропонував ватазі напасти на замок Мельо і рішити сеньйора.

— Бігме, і я не від того, щоб таку дичину загнати, — сказав Товстун Верней.

— Пошлемо Мельо в пекло до його кума Крамуазі!

Шапки полетіли в повітря на знак схвалення.

Одрі підняв руку, стримуючи товаришів.

— Кажуть, замок добре захищений, а його володар дуже недовірливий. Треба вдатися до хитрощів. Може, вілени Мельо допоможуть нам придумати, як його обдурити.

Верней закасав рукави і заявив, що замок Мельо треба захопити приступом і спалити.

— Товариство! — сказав Колен. — Сеньйори не ховатимуться в замках, як куріпки в стерні. Від учора їхні посланці скачуть долами й

горами в Санлі й Клермон, де перебувають бальї[1], і в Комп'єн до самого дофіна, гукаючи скрізь: «Стережіться, сеньйори, мужва збунтувалася! Вони вбили Робера де Крамуазі і спалили його замок! До зброї! Треба провчити тих поганців!»

Повстанці кивали головою.

— Якщо ви мені вірите, я дійду аж до Мельо. Хлопцеві буде вільно блукати де завгодно. Я стежитиму й дослухатимусь до всього, а потім, як пропонує Одрі, побалакаю з віленами.

— Пій, когутику, пій! — гукнув Верней. — Ти проповідуєш, як той абат у церкві, але влучно пущена стріла переконує ліпше, аніж найкраще казання.

— Тихше, Вернею, тихше! — сказав Одрі. — У тебе вперта голова, але в ній мало смальцю, а Колен Лантьє каже діло. Часто хитрощі лиса подужають силу вовка.

Товариші підтримали Одрі, і Верней врешті згодився, що треба ошукати ворога.

Колен одразу ж віддав свого лука Одрі і налагодився в дорогу.

— Йди попід річкою до шляху, — наказав йому ватажок. — І стережися варти. Ми чекатимем на тебе тут. А проте краще, як хтось ітиме за сто кроків позад тебе і, часом що, зможе оборонити. Як ти гадаєш, Вернею?

— Сто чортів! — загримів Товстун. — Я беру той клопіт на себе. І ніхто не насмілиться підняти на тебе руку, парижанине!

Пахущі трави сягали Коленові по пояс. Річка весело бігла полями, а на березі аж роїлося всіляких кузьок різних кольорів. Метелики і бабки літали над трощею, гострою, мов вістря списів. Іншого часу Колен захопився б дивами того маленького царства, але зараз він не зважав на нього.

Рядок тополь заступав село, але білий, як сніг, замок, притулившись на стофутовій скелі над річкою, здіймав свої дебелі вежі над столітніми дубами, що оточували його.

Перш ніж вийти на вибоїстий шлях, що провадив до села, Колен озирнувся.

Товстун Верней, ховаючись у кущах, підбадьорливо помахав йому рукою.

З дванадцятеро халуп ліпились купками унизу під замком. Можна було подумати, що вони так щільно притулилися одна до одної, аби прикрити своє убозтво. Сір де Мельо мав славу жмикрута і позивався з селянами за збіжжя й солому, яйця і яблука. Він убирав жінку в одяг із домашнього полотна, годував челядь коржами з темного борошна і поїв лише джерельною водою.

---

[1] Бальї — королівський урядник, що стояв на чолі округи (бальяжа).

На луках старий вівчар зганяв у отару вівці. Колен скочив з невисокої кручі. «Повсталі вілени, мабуть, ховаються в лісі», — подумав він.

— Гей, діду! — на повен голос гукнув хлопець.

Старий обернувся, приязно кивнув йому, але раптом сполохано замахав руками.

— Свідчуся святим Михайлом, він причинний! — стиха мовив Колен. — Чуєте, діду!..

Пастух хотів щось сказати, але так розгубився, що тільки забурмотів і вдарився бігти, покинувши свої вівці.

Не встиг Колен подумати про небезпеку, як його оточили кінні солдати. Пругкий грунт пасовиська стишував тупіт копит. Тікати було пізно.

— А скажи-но, красеню, що ти робив у лісі?

Колен здригнувся. Він десь чув той голос. Двоє верхівців націлили йому в груди списи. Крізь цупку матерію камізелі хлопець почув холод залізної клюги. Нараз він усе пригадав, і серце йому тьохнуло.

— Капітан чекає відповіді! — прогаркавив один солдат, наступаючи конем.

— Ану, голубчику, — провадив далі той самий голос, — чи не був ти часом із тими хлопами, що вчора спалили замок Крамуазі? Гей, Пікаре, підштовхни до мене цього шмаркача, щоб я краще роздивився на нього.

Солдат ратищем ретельно виконав капітанів наказ.

Готьє Мальре здивовано скрикнув: він упізнав сина паризького маляра!

— Хай мене береже святий Дені, я можу лопнути з щастя! Саме небо віддає тебе до моїх рук, гадюченя! Кати з Шатле примусили мене співати сумної пісні з твоєї ласки, любий Колене, а тепер і ти її заспіваєш. Гей ви, міцно зв'яжіть його, цей єретик, цей виродок проткнув мене стрілою в церкві Святого Северина! Досі на дощ мені ниє рана.

— Дуже шкода, що я не проткнув тебе на два дюйми нижче, Мальре! — крикнув хлопець.

Капітан лучників у нестямі стиснув острогами коня, але Колен не відступив ні на крок.

— Мовчи, негіднику!

Залізною рукавицею Готьє вдарив його в лице. Підліток зомлів і впав навзнаки в траву. Очі йому закотилися.

— Пікаре, перекинь-но вовчука до себе через сідло! А тепер швидше їдьмо до месіра Мельо.

Вони не зауважили, що край лугу заколихалися кущі.

Товстун Верней тяжко зітхнув і опустив лука.

Хлопець почув холод залізної клюги...

— До наступного разу, чортів куме, слово Вернея!

Він міг би вбити одного вершника, але замок був недалеко, і решта встигли б сховатися, захопивши з собою й хлопця.

З тяжким серцем лучник подався до лісу. Треба якомога швидше повідомити про все Одрі.

— Мальре! Колен назвав його Мальре. Він кричав так голосно, щоб попередити мене. Ох, нехай я до крові зітру коліна і поздираю нігті на руках, але визволю його з темниці.

І він насварився кулаком замкові, куди саме заїжджав загін Мальре зі своїм бранцем.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Селянський бунт ширився у трьох провінціях.

Ласкаве сонце освітлювало перші дні червня. Від світання до смеркання в блакитному небі вигравали тисячі жайворонків. За всіх часів ратай мав жайворонка за птаха, що приносить щастя. Тим-то ватаги Жаків, що блукали по Бовезі, не мали сумніву, чим закінчиться величезне змагання, яке вони підняли.

Ішли чутки, що сто тисяч селян змінили серпи на списи, наслідуючи приклад жителів Бовезі.

Селянська маса, що віддавна вирувала гнівом, породжувала тепер вождів і героїв. Вони здатні були на такий рішенець, що не осоромив би й наймудріших полководців. Виникла партизанська війна, швидка, притайкувата, щедра на сутички, в якій найманці не завжди брали гору. Хмара стріл вилітала з чагарів, вражаючи наповал десятки стражників. Коли прибувала підмога, в гаю вже нікого не було.

Господи феодалів палали від Йони до Соми.

Ім'я Гійома Каля жахало сеньйорів. Він верховодив над трьома провінціями. Він об'єднував роздрібнені ватаги, згуртовував їх і відводив їм округи. Його мудрість не обмежувалася військовими діями. Він знав, що сеньйори, покинувши свої давні чвари, об'єднуються і просять дофінової допомоги, щоб придушити повстання. Селяни не в змозі перемогти самі. Тому Каль послав гінців до Етьєна Марселя з проханням, щоб його підтримав Париж.

Гійома у колі відданих соратників бачили то тут, то там. Як тільки він з'являвся, то миттю залагоджував усі суперечки. Простота і слушність його доказів переконували найупертіші голови. Утома, здавалося, не владна була над ним. Він міг не спати по три доби.

Очі світилися йому на посірілому лиці, як ті самоцвіти.

— Не занепадайте духом, — казав він, — незабаром настануть

часи, коли Жак Простак буде господар на землі. Ось парижани піднімуть звитяжне військо... Будьте мужні, братове!

І він зникав на своєму коні у вранішньому тумані або вечірньому присмерку, міцний, як із криці злитий, щоб підтримувати і в інших місцях у селян віру і стійкість.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Ангеран де Сір, барон Мельо, підвів до Готьє Мальре подзьобане віспою лице, по якому бігала мишка.

— Я у всьому скоряюсь дофінові, вельможний пане Готьє, і зберу під своїм стягом сто збройних вояків і слуг. Але хіба конче треба збавити віку хлопчикові, якого ви полонили? Якщо той Колен справді зв'язаний з Жаками, то його смерть може завдати мені велику шкоду. Погляньте, на що сьогодні обернено Крамуазі і багато інших прекрасних замків — на купу чорних руїн.

— Бігме, месіре Ангеране, ви тремтите перед хлопами, озброєними самими списами, а проте вас боронять мури завтовшки десять футів. Мене послав ваш сюзерен, дофін Карл, і я бажаю, щоб Колена Лантьє було покарано на горло негайно ж, а труп виставлено на фортечному валу. То буде повчальний приклад для вашої мужви.

Готьє повагом обійшов велику залу, з виглядом знавця милуючись на прегарні килими бовезького виробу, розвішані на стінах.

— Подумати лишень, месіре Ангеране, що все це багатство завтра може перетворитися на попіл і сажу!

— Тим-то й треба боронити мій замок, месіре! Я віддаю останнє, розоряюся, щоб спорядити сто воїнів і передати їх дофінові. А вам і того мало. Я знаю наше бидло. Їх точить злість, — і вони ще більше сатанітимуть, якщо я виставлю перед їхні очі тіло страченого.

— Принц дуже дослухається до моїх слів, месіре Ангеране. Робер де Крамуазі вмер, не залишивши спадкоємця. Одним розчерком пера дофін може визнати вас єдиним володарем його родючих земель. То щедра винагорода за послугу, яку я прохаю вас зробити.

Ці слова Готьє Мальре впали на добрий грунт.

— Яка ж велика у вас зненависть, месіре Готьє. Таж у полоненого ще й вус не висипався.

— Але в нього рука твердіша і погляд зіркіший, ніж у будь-якого вашого лучника, сеньйоре Ангеране.

Готьє нараз розщібнув свого шкуратяного гамбізона і спустив полотняну сорочку, оголивши рамено, на якому багрів схожий на зірку шрам.

— Правда, майстерна робота, месіре Ангеране? Вірте мені, вовчукам такої породи треба якомога швидше вирвати зуби.

Ангеран де Сір схилив кволу голову на праве плече: колись він упав з коня і відтоді те плече було на добрих три дюйми вище за ліве.

— Якщо так, Готьє, то його страта справді добре діло. Ви даєте мені слово лицаря, що землі Крамуазі перейдуть до мене?

— Присягаюся вам на Святому Письмі, бароне! Коли мине цей розрух, дофін нагородить кожного по заслузі. А проте я міг би повісити того ланця й поза вашими мурами.

— Чиніть, як вам з руки, месіре, але я не маю ката.

Готьє Мальре так зареготав, що аж затряслося його воло й обвислі щоки.

— За цим діло не стане! Я й сам упораюсь. Зберіть узавтра до ранньої служби вашу челядь і не забудьте про сторожу. Багато хто ще недавно колупав землю, отож наука піде їм на користь. Хіба це не буде безкорислива послуга нашому дофінові?

Ангеранові де Сіру мороз пройшов по спині від схованої в тих словах іронії.

— Авжеж, месіре Готьє, оскільки короля, батька його величності, ув'язнено в Лондоні.

Готьє Мальре хрюкнув по-свинячому і пішов геть, не прощаючись. Під його кроками затріщали мостини.

Месір Ангеран уже відчув, який улазливий цей гість, що вівся у його замкові, мов господар, вимагав біля столу кращі шматки дичини, гупав брудними чобітьми по всіх залах, штовхав слуг і зачіпав сторожу.

* * *

Здоровий пацюк боязко зупинився в кружку світла, що кидав на мокрі плити тьмяний вогник олійного каганчика з конопляним гнотом, а потім поринув у тінь. Вода, по краплі просотуючись крізь склепіння, утворила перед гратами велику калюжу. В ній відбивалися приступки грубих кам'яних сходів.

Пацюкові родичі, від малого до великого, задерши хвости, перебралися через калюжу плавом. Десь далеко в мороці забряжчали ключі. Колен нашорошився. У цій підземній в'язниці, куди ніколи не заглядало денне світло, він забув лік часові. Хлопцеві здавалося, що минуло вже багато днів відтоді, як він прочумався за цими лиховісними замками. Голова йому нестерпно боліла від удару Готьє Мальре. Тричі на день мовчазний тюремник, такий самий похмурий, як ці стіни, просовував крізь залізні штаби кухоль з водою і цвілу скоринку хліба.

— Де я і чого від мене треба Готьє Мальре? — гукнув якось в'язень.

На відповідь тюремник тільки загрозливо брязнув ключами.

Щоб розвіяти журливі думки, Колен намагався пригадати яскраве сонце, блакитняве марево туману над Сеною, провесінь, коли за огра-

дою церкви Святого Северина лопають бруньки. Що сказав би зараз його батько, якби дізнався за синові пригоди? Невже Готьє Мальре хоче згноїти його в цій ямі? Хлопець здригнувся. Ні, краще як стій померти! Але якби ще раз побачити сонце! Одрі не покине його. Товстун Верней давно сповістив усіх про його полон.

Плити задудніли під важкою ходою. Наближався хтось чужий. Ключар так не ступає. Може, Верней?!.

— Агов, гадюченя! Пацюки не заважали тобі спати? Диви, у тебе почервоніли очі, хоробрий лучнику! А ти часом не плакав?

Готьє Мальре в супроводі тюремника й стражника, що тримав смолоскип, стояв окаряч на горішнім східці, взявши руки в боки. У руці він тримав мотузку три фути завдовжки.

Колен дав собі слово мовчати, але не зміг стерпіти глузливого тону капітана королівської сторожі.

— Мої товариші змусять тебе заплатити за всі твої підлоти, Готьє Мальре. Згадаєш моє слово, коли гойдатимешся на найвищому дубі в лісі і круки кружлятимуть над твоєю головою.

— Жаки навчили тебе пащекувати, шмаркачу. Твої товаришочки позалазили, мов ті кроти, в лісові нори, а ти мене бачиш у зашморзі. Далебі, смішно!

Він зареготав, і його сміх луною покотився під низьким склепінням.

— Ох, потішив ти мене! Відімкни грати, ключнику, щоб я міцно скрутив балакуна. Хай меле, скільки влізе, в цьому замкові не часто сміються.

Грати заскреготали на завісах.

— Підійди, я скручу тобі руки.

Колен відчайдушно пручався, але капітан швидко зв'язав йому руки за спиною.

— Ти ще й кусаєшся, гадюченя!

Передавши смолоскипа тюремникові, вартовий кинувся допомагати своєму начальникові. Міцно зв'язаний Колен стояв безпомічний серед своїх мучителів.

— Іди вперед! Сонце допіру зайшло, а месірові Ангерану де Сіру неохота чекати.

Полум'я смолоскипа кидало довгі тіні на мури.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Рука міцно стискала лука. З того місця, де людина ховалася, вона бачила все як на долоні. Бруківка величезного подвір'я, обмита нічною зливою, масно блищала. Клуня, дровітня, стайня й оселі для конюхів при ній обступили з трьох боків квадратовий майдан; з четверто-

го боку була капличка, а за нею — західний мур фортеці, що височів над річкою Тереном. Найманці, вишикувані в дві шереги, стояли лицем до челяді, якій Ангеран наказав прийти на страту. Недалеко було зведене невелике риштовання, на якому посідали, крім сеньйора де Сіра та його дружини Гермеліни, кілька зброєносців, капелан замка Мельо, а також месір Бод, колишній капелан Крамуазі, що вимолив пощаду в Жаків. Шибениця кидала на брук лиховісну хрещату тінь.

У низьких дверях вежі показався Колен у супроводі сторожі.

Тятива лука в руці чоловіка, що ховався, злегка натягнулась. Він помітив, як відсахнувся хлопець перед тим похмурим видовищем. За плечима полоненика тужно загув дзвін каплички. Коленові хотілося заткнути вуха, щоб не чути його. Якби хлопець глянув униз, то побачив би коло підніжжя шибениці своїх товаришів, що причаїлися серед слуг. Чи їх не помітять до вирішальної хвилини?

Перед очима в хлопця блищали віхті сухого сіна, як золоті коси.

Колен ішов на страту твердою ходою.

— Бідолаха! Думає, мабуть, що нам не повелося, — прошепотів чоловік із луком. — Та й відважний же хлопець!

Колен плюнув під ноги Ангеранові де Сіру, і тоді опасистий вартовий, який вів хлопця, сіпнув за мотуз, щоб поставити його на коліна.

Один стражник приніс драбину. Дзвін бовкнув востаннє, і запала гнітюча тиша.

— Проси в неба прощення за гріхи! — голосно мовив капелан Мельо, підійшовши до шибениці.

Готьє Мальре з серцем відтрутив його.

— Хай кожен бачить, що чекає Жаків, і молодих, і старих!

Чоловік на горищі каплички тихо підвівся. Промінь упав йому на лице. То був Одрі.

Мальре штовхав Колена до драбини. Той щосили опирався.

— До мене, Жаки!

Цей грізний поклик, здавалося, долинув з неба.

Перша стріла пронизала серце Ангеранові де Сіру. Він упав, стукнувши лобом об поміст. Найманці й гадки не мали допомагати йому. У паніці кожен рятував тільки свою шкуру. Не менше десятка стражників тіпалося на землі в передсмертних корчах, а ті, що лишилися живі, кинулись до виходу. Але чиїсь таємничі руки замкнули браму, і вся залога Мельо опинилася в пастці—у дворі, оточеному високими будовами.

Запалювальні стріли копирснули солому, і вогонь шпарко перекинувся на в'язки сіна й мішки з вівсом. Гіркий дим їв очі.

— До мене, Жаки! В капличку, Колене, мерщій у капличку!

То тут, то там лунали накази. Жаки притьмом займали дахи, горища стайні, вартівні, шпиль каплички.

Пані Гермеліна зомліла і впала на труп свого шляхетного дружини.

Колен ішов на страту твердою ходою.

Готьє Мальре, побачивши, що гру програно, зник, мов його язиком злизало, а ті кілька найманців, що лишилися живі, під хмарою влучно націлених стріл благали помилувати їх. Капелан де Сір і метр Бод лежали на плитах, удаючи мертвих, і підносили молитви до бога.

Пожежа розгоралася.

Послухавшись Одрі, Колен перебіг через двір. Ніхто не пробував його зупинити. В каплиці він попав в обійми Товстунові Вернею.

Скуйовджений, зчорнілий від сажі, лучник не тямився з гніву.

— Гладкий кабан знову втік від мене. А я наготував на нього стрілу. Хай тільки я спіймаю його, то вже наточу з нього крові!

Сніп іскор розсипався над подвір'ям.

Одрі спустився з дзвіниці по вірьовці від дзвону. Кожна зморшка на його виду сміялася.

— Ну, Колене, здорово ми їх накрили! Га?

Дах повітки, зірваний вогненним вихором, упав із страшенним гуркотом.

Одрі просурмив тричі у ріг. Лівою рукою він обійняв за плечі Колена. Той тихо схлипував.

— Поплач, Колене, поплач! Сльози дають полегшу і заспокоюють.

Один по одному товариші Одрі заходили до каплички. Він задоволено кинув востаннє оком на панську садибу, яку пустив з вогнем.

— Ходімо, вовки, ходімо. Пора! Ми покажемо тобі, Колене, зручну дорогу, що ховається між корінням дерева. Старий вівчар показав нам хід до неї у лісових нетрях, і, бачить бог, ми трудилися цілісіньку ніч, аби тебе визволити.

Одрі відхилив плиту позаду вівтаря. У мороці вони побачили приступки кручених сходів.

— Дай-но руку. У підземеллі темніше, ніж у домовині. Зараз я запалю смолоскипа. Поскоріться, товариство, поки не завалився замок!

Товстун Верней спустився останній.

— Я ніяк не візьму до тями, — бурчав він, — куди міг сховатися той кабан?

Трохи згодом у сповідальні підвівся з підлоги Готьє Мальре. Месір Ангеран загинув. Колен Лантьє пішов у ліс. Бовезі справді ставав повстанським краєм. Треба притьмом добути доброго коня і гнати навзаводи до Комп'єна, де перебуває дофін.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Сонце обернуло високі стовбури дерев на мармурові колони, і його промені золотими струменями збігали по ліщині та ясенях, стиснутих між корявими дубами й гладеньким буком. Тиша стояла така глибока, що чути було, як падали жолуді в траву.

Іноді сизокрилі голуби важко піднімалися з гнізд, схованих у затінку дубового листя, і потім довго тремтіло галуззя, і рясне листя тихо шаруділо, як дзюркотливий струмок.

Одрі та його товариші поспішали до Руселуа. Гійом Каль надіслав їм гінця з наказом дістатися якнайхутчіше до старого млина, де він створив ніби військовий табір. Верней ніяк не міг заспокоїтись.

— Ох, Колене, аби ти був мені сказав, що той кабан у шкуратянці— капітан лучників! Я б не спускав його з ока. Подумати лишень, капітан королівської сторожі! Ніколи мені більше не трапиться така дичина!

Колен сміявся. Після мороку темниці життя здавалось йому прекрасне.

— Ти ще здибаєш його, Вернею! Готьє Мальре посідає стільки місця і робить такий шелест, що не може пройти непомітно.

По полудні маленький загін добувся млина на схилі горба. Прим'ята трава і потолочена папороть красномовно свідчили, що тут, в осередку Жаків, було людно. Двоє вартових, причаївшись на дереві за сто футів над землею, пильно низали очима дороги, що йшли через долину. Запорошений верхівець зупинив коня біля лотоків. Він, очевидячки, проїхав неблизький світ, бо груди і боки його коня були в милі.

— Армія сеньйорів на чолі з Карлом Наварським вийшла з Комп'єна! — гукнув він, перш ніж зайти до млина.

Коленові кров застукала в скронях.

— Правду казав Ламбер, що Карл Наварський щербатого шеляга не вартий! Раніше він цмулив пиво у корчмах з простим людом і лаяв на всі заставки дофіна. Добрий балакун! А нині із своїми наварцями та з англійцями йде під королівською корогвою проти бідноти. А щоб його земля не зносила!

— З великого страху Карл і дофін поробилися приятелями. Як дикі коти — ті дряпають і кусають одне одного, але хай-но покажеться в гіллі рись, як вони разом кидаються на неї. Там, де пройде його військо, залишиться попелище.

— Слова твої гіркі, Одрі! Ти не віриш у нашу перемогу?

Повстанець підніс руку до чола, ніби відганяючи недобрі думки.

— Ходімо, Колене. Нас кличе Гійом Каль. А тим часом Верней приготує обід.

— Оленячого стегна на тридцять голодних шлунків, мені здається, замало, Одрі! — урвав його Товстун.

Гійом Каль балакав з гінцем. Він показав Коленові й Одрі на незграбний ослін, запрошуючи сісти. З утоми й клопоту ватажок змарнів на лиці, але погляд у нього був, як і раніше, жвавий і ясний. У цій залізній людині знати було таку енергію, що їй усе до снаги.

— На нас чекають важкі битви, Тібо́. Скажи людям з Бове, щоб во-

ни не занепадали духом. Багато чого зміниться по цьому великому поході. Влада сеньйорів сильна, але віра селян у перемогу дужча.

Не дивлячись уже на вісника, немов бажаючи ясніше осягнути ту правду, що її він прозрів у майбутньому, Гійом стиха сказав:

— Так, усе це не згине марно. Ті сто тисяч селян, які підняли списи й луки, ніколи не забудуть, що вони тримали у своїй владі Бовезі. І діти згадуватимуть про їхні подвиги.

Він швидко опанував себе.

— Іди, Тібо, і скажи їм також, що Етьєн Марсель обіцяв нам послати військо і парижани вже готуються на допомогу.

Гінець пішов. Коли Гійом Каль узнав, що Мельо захоплено, він дуже зрадів.

— Хижаки втратили ще одне своє кишло, Одрі! Менш як за десять днів упало п'ятдесят неприступних фортець. Місто Мо в наших руках. Ремісники відімкнули Жакам браму. Ткачі, шаповали, каменярі, бляхарі пристали до нас і прогнали сеньйорів. Панські садиби покинуто. Монастирі і будинки духовенства стоять пусткою. Я хотів би, щоб ти пішов туди зі своїми людьми, бо Карл Наварський поведе військо на Мо, а його друзяки — французи або англійці, наварці чи генуезці — сплюндрують місто. То було б дуже прикро. Наше селянське військо мусить стати в обороні Мо. Якщо дофін побачить, що ми маємо гострі кігті, він хоч-не-хоч згодиться вести переговори і пристане на наші умови. Селянам треба сіяти, скородити, збирати врожай, а не воювати без кінця.

— Ми зробимо все, як ти велиш, Гійоме.

— Тож не гайся, Одрі. Дарма, що ви в дорозі з самого ранку і людям треба перепочити. У Мо ти вдайся до П'єра де Лув'є. Це людина смілива, але безвільна.

Одрі ляснув долонею по столу.

— Дороги ми не боїмося. Крім того, до Мо не більше як двадцять льє, якщо йти навпростець. Що скажеш, Колене?

— Я готовий іти...

Одрі став. Лице у нього було похмуре, неначе його тривожила якась прикра думка. Гійом Каль помітив його неспокій.

— Ти чимось стурбований, друже? Скажи щиро.

— Гаразд, скажу, Гійоме. Я не вірю, що парижани нам допоможуть. Етьєн Марсель ненавидить дофіна, але боїться й селян. Ми чужі для нього. Він має палати, достатки, слуг. А ми, Жаки, що маємо? Біду й злидні.

— А я, Одрі, певен, що Париж допоможе. Месір П'єр Жіль веде на Корбей велику армію.

Одрі з сумнівом похитав головою.

— Покладаймося на самих себе, Гійоме, на наші списи й луки, на наші селянські серця!

Він поклав тверду руку на плече Коленові.

— Ходімо глянемо, чи готова печеня. Принаймні ти, Колене, не міряєш своєї допомоги!

Від зворушення сльози забриніли хлопцеві на очах.

— Присягаюсь, Одрі, хоч би як нам повелося, я залишуся з тобою до кінця!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Базар у Мо славився в східній частині королівства не менше, ніж ринок у Провені. За мирних часів крамарі з Фландрії, Бургундії, Ломбардії зустрічалися тут з гендлярами Шампані й усіх інших провінцій. Місто процвітало. Круг високої церкви абатства стояли добротні будинки з гостроверхими дахами. Абат Мо неприязно стежив, як убивалася в силу каста опозиційно настроєних, хитрих і непокірних городян. Крамарі сперечалися з ним за кожний побір і користувалися з його гострої потреби в грошах, щоб допоминатися ще якихось пільг. Вони спиралися на численних ремісників, що працювали в них на шерстяних мануфактурах і перевозили крам по Марні. То були непокірні, палахкі люди, ладні щохвилини вдарити на сполох. У Жакерії вони вбачали нагоду вимагати далі від абатства права, а тому уклали спілку з повстанцями.

Вранці 9 червня на базарному майдані панував небувалий рух. Продавці зілля й овочів, поставивши біля ніг коші, на ціле горло вихваляли свій крам. Рибалки продавали свіжу й курену рибу, а вантажники котили в таверни барила вина. П'єр Жіль та його парижани, що напередодні, радісно зустрінуті, ввійшли до міста, бенкетували в найкращій корчмі, і люди збігалися звідусіль подивитися на них.

— Які красені, які любчики! — сказала якась кумася, витягаючи шию, щоб краще бачити. — Ви гляньте, які в них ковпаки!

— Атож, сусідко, блакитні з червоним, то барви Парижа.

— А яка постава! Та які пишні! Подивіться он на того велетня з горбатим носом. Бігме, миша може пролізти йому в ніздрю. А той чорнявий, що співає і жлуктить мед? Невже вони такі всі гожі в Парижі?

Гладкий веселун, що стояв на ганку, перебив її:

— Годі-бо вам умлівати, моя ясочко. Ми, мюльсьєнці не гірші за тих молодців.

Матрона промовисто піднесла руку до волосся, показуючи, ніби давить вошу:

— Ви... ви, мюльсьєнці... — І, не здобувшись на слово, щоб показа-

ти свою зневагу, крикнула:— А проте не ви, а парижани прийшли боронити наше місто!

У корчмі голосно співали. Месір П'єр Жіль запевняв П'єра де Лув'є, що Карл Наварський тепер тремтить за свою шкуру. Перша перемога під мурами Сайї в Мюльсьєні над недолугим загоном найманців запаморочила Жілеві голову.

Жаки, озброєні луками, списами та старовинними мечами, снували по майдану, весь час дивуючись, як легко вони захопили це прекрасне місто. Зараз, коли їм не було чого робити, селяни нудилися за своїми домівками, турбувалися, що сіно не зібране. По весняних дощах під гарячим літнім сонцем раніше достигне озимина, а господарів не буде вдома і нікому жати. Хлібороби не розуміли, навіщо вони тут, коли пани втекли, і серед цих високих чужих мурів їх поймала туга.

Нараз від брами ринула в паніці юрма. Позаду неї чувся глухий гамір і цокання копит.

— Ой лишенько, ми загинули! — зарепетувала якась жінка. — Це вони!

Великий загін кінноти на чолі з графом де Фуа раптово вдерся до міста, яке майже ніхто не охороняв. Перша лава, орудуючи мечами, вже відкинула городян, що пороснули врозтіч, коли майже весь загін був ще за брамою.

Граф де Фуа, поганенький вояка, підвівшись на стременах і скрививши в злостивій посмішці рота, підбурював свою зграю, розпалюючи в ній дику злість:

— Бий і грабуй без жалю!

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Колен і Товстун Верней, призначені розвідниками, йшли за сто кроків попереду своїх товаришів. Серед папороті і низькорослих кущів була протоптана ледве помітна стежка. Починалося узгір'я.

— Коли ми вийдемо на отой горб, Колене, ти не пошкодуєш, що пройшов цей шлях. Мо, наче той самоцвіт, блищить серед рівнини, і Марна обмиває його. То прегарне місто, і туди пливуть скарби різних провінцій. З Фландрії йде полотно, з Шампані — вовна, а з Бургундії — вино; кращого за те вино ніхто не пив.

Веселий стрілець аж цмокнув з утіхи і налагодився розповідати далі, коли раптом на стежку біля вершечка горба вийшла стара жінка, тягнучи за собою дитину.

Побачивши Жаків, вона зойкнула і хотіла тікати.

— Отакої, бабусю, таж ми не вовки і не з'їмо вас, а ви не пастушка, щоб отак стрибати.

Баба пригорнула до себе дитину. Її худорляві плечі здригалися від плачу.

— Чого ви, бабусю? Хіба ж ми людожери чи англійці? Ми йдемо в Мо, щоб допомогти його мешканцям.

Жінка кинулася вперед і вперлася руками в груди Вернеєві, ніби хотіла стримати його.

— Повертай назад, синку! Мешканці Мо вже не потребують твоєї допомоги.

Рясні сльози текли по її жовтих, як пергамен, щоках. Дитина теж зайшлася плачем.

— Прийшли солдати і... господи, поможи мені! Такої різанини я не бачила зроду. Сеньйори вбивали чоловіків, жінок і дітей. Вулиці встелені мертвими і конаючими. Солдати повісили П'єра де Лув'є, ватажка Жаків, а потім порубали його мечами. Вони були люті, як дияволи, і плюндрували, не шкодуючи жодної оселі, жодної халупи, і потому спалили все, крім церкви і садиб священиків. Кажуть, що в місті забито понад п'ять тисяч чоловік. Кров текла по базарному майдані, як вино у давильні.

Їй не сила була говорити далі, і вона, впавши на траву, учепилася пальцями в стебла папороті.

Колен обережно підняв її.

Надійшов Одрі з товаришами.

— Чого ця баба стогне і шкребе нігтями землю?

Верней показав рукою в долину.

Чорна хмара заступила місто, що червоніло під тією завісою. Більше ніж у двадцяти місцях вогнище поглинало горішнє і долішнє місто. Часом вогненний клубок розкручувався і викидав полум'я аж понад дзвіниці.

Колен та його супутники з болем у серці спостерігали, як конає місто, що кілька день було столицею Жакерії. Вітер повернув у їхній бік і приніс задушливий запах горілого.

Одрі повільно обернувся з похмурим виглядом:

— Ми спізнились. Ходімо в Клермон. Гійомові Калю незабаром буде потрібна наша поміч.

* * *

Англієць роззявив рота, жадібно ковтнув повітря і випустив лука. Шолом брязнув об камінь і відкотився за кілька кроків. Забитий мав волосся мідяного кольору, і Колен згадав Перена Леру, на прізвисько Рудий, злого духа Готьє Мальре. Що з ним сталося? Хлопець знову поклав на тятиву стрілу.

Події останніх днів обернули запального підлітка на бунтівного юна-

ка. Звірства сеньйорів породили в його серці таку пекучу ненависть, що він ледве стримувався. За кілька дюймів од його рамена у стовбур дуба ввігналася стріла. Колен пригнувся, щоб вистежити англійця, котрий цілив у нього, але Одрі був меткіший, ніж він. Годон, поранений у кульшу, зойкнув і вдарився бігти. Друга стріла поклала його на місці.

Засідка закінчилась щасливо. Жаки, скрадаючись у гущині і за стовбурами дерев, перебили загін англійців, що їхав у Санлі. Жодна стріла не пропала марно. Великі літні мухи вже дзижчали над опустілою дорогою.

Треба було тікати. Вартові попередили, що наближається великий загін. Він ішов під стягом герцога Нормандського. Перед вели п'ятдесят англійських лучників. Верней заскреготів зубами.

— От вони всі й помирилися — Нормандія і Фландрія, Пікардія й Англія, дофін і Карл Наварський. І тепер можуть, мов ті шуліки та яструби, налітали на народ.

Коли вони відступали, зустрічні переказували їм тривожні новини. В Юрепуá півтори сотні селян спіткала смерть. У Пікардії все населення Жербероуá було вирізано, крім трьохсот чоловік — тих фламандське панство спалило живцем у монастирі.

Одрі, Колен та їхні товариші не хотіли вірити тим чуткам. Вони поспішали до Клермона, де Гійом Каль збирав своїх людей. А проте в їхні серця закрадався сумнів. Вони нападали на англійців, але їх самих двічі заскочили загони найманців на підступах до селищ, які, на думку повстанців, мали бути в руках Жаків. У кожній сутичці вони втрачали кілька чоловік.

Земля Бовезі кишіла найманцями, як хрущами у травні.

Іноді Колен перехоплював у погляді котрогось свого товариша відблиск тривоги. Лише Одрі та Верней не втратили твердої, нездоланної віри.

— Ох, коли б Етьєн Марсель підняв своє військо! Як безстрашно зустріли б вони наймані загони Карла Наварського!

Часом їм здавалося, ніби ліс стискає їх у підступних обіймах. Одного вечора вони пройшли через спалене село. Присок ще не вичах, і від розпечених руїн віяло жаром.

— Опівночі, — сказав Одрі, — ми дістанемося до Нуантеля, де перебувають Гійомові ватаги.

— Дай боже, щоб ми їх знайшли, — втомлено відказав Верней.

— Як, і ти, Вернею? — дорікнув йому Колен.

— Я не боюсь за себе, Колене. Життя чи смерть якогось Вернея нічого не важить проти нашої великої справи. Я боюсь за інших — за селян, що взялися за списи й гізарми. Адже коли зазнаємо поразки, вони завтра опиняться в лабетах своїх сеньйорів.

— Туди к лихій матері, Вернею! Таж нас ще не переможено!

Товстун мовчки відвернувся. Колен посвідчився б, що бачив, як в очах у його приятеля забриніли сльози.

Нуантель здавався вимерлим. Марно стукали вони до багатьох своїх друзів. Нарешті край села прочинилися двері.

— Що вам треба? — злякано спитав дід. — Чого ви ще хочете?

— Ми хочемо приєднатися до Гійома Каля та його ватаги.

— Хіба ви нічого не знаєте? Ох, бідні ви мої, горе вам!

— Та кажи-бо! — нетерпляче мовив Одрі.

— Тож слухай. Принц Наварський повідомив нас, що ладен почати переговори з Гійомом, аби покласти край селянській війні. Зустріч мала відбутися перед клермонськими фортечними ровами.

— І Гійом пристав на це? — урвав його Колен.

— Гійом пристав. Він сказав, що переговори — добре діло і краще сперечатися, ніж провадити далі війну, від якої найбільше страждають малі діти. Карл переслав йому охоронну грамоту, і Гійом поїхав.

— Не вимагаючи запоручників? Та це ж безумство!

— Гійом сказав, що йому нічого не може статися, бо ж він говорить від імені всіх.

— А далі?

— Поки Гійом вів переговори, Карл Наварський підступно напав на Жаків. Він мав із собою загони наварців, французів, фламандців і всіх англійців капітана Серкота. Наші мужньо бились, але їм бракувало і зброї, і вміння... Так, війна — не наше ремесло.

— І багато вбитих?

Одрі промовив ті слова ледве чутно, намагаючись стримати гарячкове хвилювання.

— Кажуть, що косогір і долина схожі на цвинтар. І от коли, здавалось, було по всьому, двоє мірошників, укриті ранами, з розхристаними на грудях сорочками, пішли на ворога.

— Брати-мірошники, — прошепотів Колен. — Рауль і П'єр.

Дід не дочув.

— Підійшовши на віддаль пострілу з лука, вони стали пліч-о-пліч і знову рушили вперед. Начальник лучників на ім'я Готьє Мальре зарубав обох, а вони й не пробували боронитися.

Колен, стримуючи ридання, уп'явся нігтями собі в долоні.

— А що сталося з Гійомом Калем?

— Карл закував його. Селяни з Нуантеля бачили, як Гійома на візку везли в Клермон. Він сміливо дивився на своїх катів. Ну, а зараз ідіть собі, а я помолюсь за Гійома, він був праведник.

Старий зачинив двері, і кроків його не стало чутно.

— Мерщій до лісу, товариство! — півголосом промовив Одрі. — Може, завтра ми матимем багато діла.

Багрова хмара запнула небо над Клермоном, і в непевному досвітньому сутінку Колен побачив кам'яну озію, що маячіла на узгір'ї.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

Подвійна лава солдатів ледве стримувала юрбу, що зібралася на головному майдані Клермона в Бовезі. Кільце озброєних стражників оточило сотні чоловіків і жінок, що прийшли сюди за наказом Карла Наварського, котрий чинив дофіновим ім'ям. Під страхом кари за бунт їм звеліли бути на страті Гійома Каля, «розбишацького проводиря». Про це на всіх перехрестях волали оповісники.

Просто міської ратуші, яку спорудив ще Карл Четвертий, стояв напоготові загін наварських лучників. По Клермону ходили чутки, що народ не допустить смерті свого вождя, чиє ім'я ввійшло до золотої скарбниці легенд серед імен великомучеників. Нишком переказували, ніби в місті переховуються озброєні Жаки. Гійом Каль не повинен загинути. Буйна уява і любов народу до свого героя нагородили його такими чеснотами, що хоч яке диво могло здатися за річ цілком природну.

Глухе ремство покотилось по юрбі. Подекуди залунали обурені й перелякані вигуки. Двоє катів, убрані в червоне, у вузьких ногавицях і гостроверхих шапках, розпалили під гратами багаття з дров і торфу.

Стражники ратищами підштовхували вперед глядачів у перших лавах, а стурбовані наварські лучники крутили головами, схожими на голови хижих птахів. Гамір, очевидячки, звернув увагу сторожі графа Клермонського, бо над зубцями мурів нараз з'явилося повно шоломів.

— З остраху їм у литках застигло. Подивіться, скільки нагнано варти!

— Тихше, сусідонько, тихше. Якщо нас почують...

— Хіба вони завадять мені висловити все, що в мене на серці? Хіба можна заборонити жайворонкові співати, а струмку — текти? Жінка має твердіше серце, ніж чоловік, куме!

— Тихше, сусідко!

— Та замовчіть обоє! Сперечаються, мов на базарі. Йдеться про життя чоловіка. Як вам не соромно теревені правити!

— І якого чоловіка. Вони тільки зрадою взяли його.

— Кажуть, що його мордовано в залізах.

— Ця людина надто велика для них. Це лев, і вони й досі бояться його.

— Всі так думають, куме. Цить... нас підслухують.

Найманці, брутальні і бундючні, чуючи ворожість юрби, снували поміж рядами.

Юрба розступалася, давала їм дорогу і знову зливалася, як жива вода.

— То був святий або пророк. Він провістив нам нову добу.

— Він казав: «Хлібороби мають право на щастя. Вони сіють, але врожай дістається не їм. Вони плекають виноград, а п'ють воду. Вони вирощують дерева, а їх б'ють палицями з тих дерев».

— Подивіться на тих людей в червоному. Вони роздмухують вогонь, як чорти в пеклі.

— Вони розпікають триніжок на вогнищі. Помолімося, братове, помолімося!

— Чого молитися? Вирвімо списи у солдатів!

— Ти хочеш, щоб нас перерізали? Ми беззбройні, а в місті понад дві тисячі воїнів, і ще хтозна-скільки їх у замкові.

Іноді лайка й погрози вартових повершували невиразний гомін над майданом.

Нараз запала зловісна тиша.

З кривого завулка, що вів од Нуантельської брами, вийшов похід. Перед вів кінний герольд[1].

За ним ішли лучники в кільчастих панцерах, з гізармами в руках. Ліс залізних гостряків полискував у затінку вулички. Протяглий спів ченців линув над походом, то дужчаючи, то затихаючи.

— Он де він! — вихопився з натовпу крик і завмер. Якась жінка схлипувала.

Дарма що Гійом Каль спирався на двох сержантів, він був на голову вищий за сторожу, яка його оточувала. Чорна борода робила шляхетним його прекрасне суворе лице, змарніле від мук у в'язниці. Каль повільно обвів поглядом майдан, ніби востаннє хотів закарбувати в пам'яті тих простих людей, за яких змагався. Розв'язаний і поставлений на риштовання, біля якого метушився кат та його помагачі, він скинув оком поверх наварців і будинку ратуші. Мирну долину перетнули низки освітлених золотистим сяйвом тополь, що тяглися аж до блакитних горбів Руселуа. Тепло ранкового сонця провіщало погожу днину. Після смердючої катівні Гійом тішився розкошами літа. Ніколи земля Бовезі не здавалася йому така прекрасна, а повітря таке чисте. На повні груди вдихав він дух землі, пахощі трав та квітів, і то була його остання шаноба своєму рідному краєві.

Він навряд чи помічав, що сержанти передали його катові і що помагачі тієї людини в червоному вже заволоділи ним. Він бачив колоду,

---

[1] Герольд—за часів лицарства вістун, що оповіщав про війну і мир, про ухвали уряду тощо.

Сокира блиснула на сонці.

сокиру, розпечений до білого жару триніжок. Його так мордували, що вже ніякий біль був не страшний. Все його тіло, збите, сколоте, обпалене, було суцільна рана.

Біля риштовання якийсь опасистий капітан з лихою радістю стежив за роботою ката.

Де він бачив те лице? Скільки їх промайнуло перед ним за останні дні! Карл Наварський і його почет, пишні феодали і гладкі абати, мабуть, дивилися на страту з фортечного валу.

— Зараз тебе буде короновано, халамидницький королю! — гукнув капітан.

За шерегою лучників Гійом побачив лиця жінок і чоловіків, почорнілі з горя. Його серце виповнила світла і зичлива ніжність. Добрі селянські обличчя!

Сокира блиснула на сонці, і все заслало червоним — солдатські шоломи, обличчя, тополі й небо.

Кров дзюрком зацебеніла із зап'ястка. За звичаєм кат відтяв йому правицю.

І ніби здалеку долинув капітанів голос:

— Ти хотів стати королем? Ось тобі й корона, королю Жаків!

Кат насадив йому на голову розпечений триніжок.

Гійом єдиний раз зойкнув, і той зойк злився з відчайдушним криком юрби. Потому губи йому затремтіли.

— Він молиться, — зашепотіли звідусіль.

Але він не молився. Згодом кат переказав городянам його слова: «Все це даремно не минуло. Жменя доброго насіння, кинута в землю, не пропаде».

Кат розповів також, що лице Гійомове скривилося від лютого опіку, але на вустах блукала усмішка. Юрба стояла далеченько від помосту, і ніхто не міг підтвердити, чи правду він казав.

Потім катів помагач підштовхнув Гійома до колоди, і кат здійняв йому голову.

Юрба плакала. Життя ще не встигло покинути мужнє Гійомове серце, коли гладкий капітан заорав носом у землю. Солдати кинулись до нього —дві стріли пронизали його наскрізь.

— Месір Готьє Мальре мертвий! — розгублено сказав один вартовий, пойнятий безмежним страхом.

— Ті, що його вбили, вміють стріляти з лука! — сказав його товариш.

Він скинув гострим оком на фасади й дахи будинків.

— Допоможи мені нести труп, — пробурмотів перший охоронець.— Хлопи вже гомонять про чудо.

На помості кат підняв голову Гійома Каля й обережно опустив її у шкуратяну торбу.

ЕПІЛОГ

Одрі повів Колена і Вернея городами й виноградниками. Всі троє бігли пригнувшись. Вони не крилися з ревними слізьми, що текли по їхніх обличчях. З горища на міському майдані вони дивилися на муку і страту Гійома Каля.

Залишивши товаришів у Нуантельському лісі, щоб вони там отаборилися, приятелі два дні пробиралися в Клермон, сподіваючись визволити вождя Жаків. Вони розуміли, яка то небезпека, проте ладні були на все, аби вирвати Гійома з катівських лабет. Та було вже пізно. Вони не знали, що Гійом Каль не стане перед судом. Пробувши дві доби під вартою у смердючій камері, він вийде з неї просто на ешафот, а населення міста, за наказом Карла Наварського, повідомлять про страту не раніше ніж за три години.

— Сьогодні ввечері той кабан Мальре не бенкетуватиме з сеньйорами, — сказав Верней. — Я теж давно наготував на нього стрілу. Чому ти не підстрелив когось іншого, Одрі? Таж там було чимало дичини.

— Цього разу капітана не можна було пропустити. Колен невдовзі повернеться до Парижа, і Готьє Мальре з могили нікому не розповість, що наш парижанин був із Жаками під час їхного повстання.

— Але ж Париж — вільне місто, Одрі!

— Етьєн Марсель не відгукнувся на наш заклик. Ми розбиті. Прийде і його черга. Армія сеньйорів уже йде і скоро обложить Париж.

Вони вилізли на порослий папороттю косогір, спустилися в балку. Між деревами ще маячіла Клермонська вежа. На тому боці зелені хвилі дубового листя котилися аж до крайнеба.

Колен Лантьє глибоко вдихнув повітря, напоєне пахощами лісу.

— Я не хочу повертатися до Парижа. Зрозумійте мене, Одрі, і ти, Вернею. Дарма що битву програно, ви вестимете вільне життя.

— Вільне, але суворе, — одказав Одрі.

— І небезпечне, — докинув Верней.

— Я знаю, що ви мені повірите, друзі. Я бачив такі селянські злидні і таку несправедливість сеньйорів, що мені вже несила вас покинути. Чи не зможемо ми хоч чимось допомогти тим сіромам...

— Настають криваві дні, — казав Одрі. — Ми матимемо багато роботи. Залишайся з нами, Колене. А згодом побачиш, що робити далі. Твій розум і твої руки стануть нам у пригоді.

Колен востаннє глянув на Клермон. Полудневе сонце не розігнало густої хмари над вежею.

— Прощай, Гійоме, прощай, вірний товаришу! — схвильовано прошепотів юнак.

І слідом за Одрі поринув у гостинний затінок величезних дубів.

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

ЖАН ОЛИВЬЕ
КОЛЕН ЛАНТЬЕ. ПОВЕСТЬ
(На украинском языке)

Редактор А. О. Попович
Художній редактор М. Г. Попович
Технічний редактор Х. М. Романчикова
Коректори Л. Н. Фесечко, Н. Ф. Швець.

Здано на виробництво 15. II. 1964 р.
Підписано до друку 2. IV. 1964 р.
Формат 70×90¹/₁₆. Фіз. друк. арк. 7,25.
Умовн. друк. арк. 8,48. Обл.-вид. арк.
7,34. БФ 01430. Тираж 26 000. Зам. 188.
Ціна 32 коп.
Дитвидав УРСР. Київ, Кірова, 34.
Друкоофсетна фабрика «Атлас» Державного комітету Ради Міністрів УРСР по пресі. Львів, Зелена, 20.

32 коп.

ВИДАВНИЦТВО
„ВЕСЕЛКА“